

ХЮкху Дуьненахь адамийн тобанан, кхетамца, цхъана маттаца, дуьнене хьежамашца кхийначу халкъан я къоман шена юкъахь цле йоккхуш къаставой, оцу къоман дика-вон шен сица кхобуш, дагца къуьйлуш, эхъ-бехкан, доьналлин, собаран а ма-сал хуьлий лаьтташ стаг-къонах хуьлу. И стаг-къонах, ше-гахь къоман эс лардийриг, эхъ-бехкан хехо, замано ха харцарх шен юьхъан чкъор, амал, дог-ойла ца хуьйцуш лаьтта, наж-дитт санна лаьмнашкахь, мацах-цкъа дайша йоьгIна бIов сан-на. Цуьнан дахаран некъех а, цуьнан Дашах а хан-зама яларца къилба хуьлу, адамаллин, къинхетаман, доттагIаллин, сто-галлин, собаран гечонах тиллачунна нисвала гIо деш. Массо а къаьмнийн бу яздархой-хъехамчаи, къонахий, къаной, дешан охIланаи, са цIена нах. Церан ницкъ кхочу шен къоман лаза-мах кхечу къаьмнийн дог лазийта, диканах кхин къаьмнаш даккхийдейта. Цара шаьш бинчу кхоллараллин балхаца, къа-хъегарца, хъанал хиларца бакъо йоккху бакъдерг ала, мел къаь-хъа иза делахь а. Ишттачарех ву Нохчийн Халкъан яздархо

Айдамиров Абузар.

А. Айдамировга кхаьчнарг кхаж баьлла кхаьчна таж, дарж дац, ткъа къоман кхолламах бакъдерг: «Маршонан кIентий», «Еха буьйсанаи», «Лаьмнашкахь ткъес», «Дарц», «Лаьмнийн некъаишахула», «КIант веллачу дийнахь», «Кхолламан цхъа де»... романаи, повесташ, дийцариш яздарна, дуьненахь ша мел дукха вахарх дIасатаIа йиш йоцу жоьпалла ду.

И жоьпаллин деза къонахчун таж корта айббина лело хье-къал, кхетам, собар ду цуьнгахь. Цундела оьху тайп-тайпана говзаллаи, корматаллаи, амалиш йолу адамаи цуьнах дагадов-ла, цуьнга шайн лазамаи бийца, цуьнан кхетамечу, хъекъале-чу даше ладогIа. Дуккха а хаттариша жоьпаи карор ду хIара книга еиначунна. Цундела, хазахетарца зорбане а кеч-бина, оха шун беша аьтто хуьлуьйту А. Айдамировн «Вайн амалиш...» — нравственно-философски болх.

Сумбулатов Дени

**Нохчийн къоман
XXI-чу бӀешарахь
тӀейогӀучу тӀаьхьенна**

1

Стаг цомгаш хилча, цкъа хьалха цуьнан цамгар а къастайой, оцу цамгаран бахьанаш а карадой, тӀаккха цунна дарбанаш ле-ладо лобраша.

ХӀокху тӀаьххьарчу шерашкахь нохчийн къомана тӀехӀиттинчу бохамаша дуккха а ойланаш йойту нахе. Оцу бо-хамийн хьостанаш, бахьанаш, бехкенаш лобху. Бехке до оьрсийн паччахьийн, коммунистийн а тӀедалш. ХӀаь, хӀокху тӀаьххьарчу кхаа бӀе шарахь нохчийн къомана хиллачу бохамашна бехке ду иза а, важа а. Амма цаьрга и бохамаш шена байта шегара дук-кха а бахьанаш, гӀалаташ дийлийтина нохчийн къомо, оцу боха-мех лардала хьекьал, кхетам а цатоарна.

Керлачу бохамех, шен гӀалатех нохчийн къам лардалията тӀалашо йолуш язйи ас сайн исторически произведенеш: «Еха буйсанаш», «Лаьмнашкахь ткьес», «Дарц», «Кхолламан цхьаде», «Калугера йийсар», «Хронология истории Чечено-Ингушетии», газеташна тӀехь зорба тоьхна цхьамогӀа публицистически ста-тьяш — «Къоман яхь» /«Ленинан некъ», 6 сентябрь 1989 шо, №107/, «Люди, судьбы, нравы» /«Грозненский рабочий», 10 де-кабря 1989г., №283/, «Халкъан доьналлин хьоста» /«Ленинан некъ», 11 апрель 1990 шо, № 44/, «Связь времен» /«Комсомоль-ское племя», 26 июля, 2, 9 августа 1990 г. №30,31,32/, «Сихал-ла — бохаман накъост» /«Даймохк», 26 февраль 1992 шо, №39/, «Мехк-Кхиэл» /«Даймохк», 24 апрель 1992 шо, №81, «Разум. должен восторжесествовать» /«Голос Чеченской Республики», 31 декабря 1992 г., № 233, 12, 13, 15 января 1993 г., №1, 2, 3/, «Со дуьхьал ву нохчий тайпанашка бекьарна» /«Даймохк», 16 октябрь 1993 шо, №70/, «Я вижу очищение людей только в религии» /«Зори ислама», май 1994 г. №2/ и. д.т. кх. а.

Олуш ду: «ДӀадаханарг ца хиьча, таханлерниг а, кхана-лерниг а кхолла, диканиг лардан, гӀалатех лардала ца хаьа адамашна». Вайна вешан къоман истори кӀорггера ца хаьа, ве-шан къоман дуккха а дика, оьзда гӀиллакхаш дицдина вай, ваьш мосазза а дийлийтина гӀалаташ юха-юха а дуьйлуйту вай. ХӀокху тӀаьххьарчу масех бӀе шарахь нохчийн къоман барт хила ца буьтуш, цунна керла-керла бохамаш бохьуш цхьа вон, зуламе амалш ю вайн. Оцу амалийн бахьанаш дохку вайн къам мелла а кхечу къаьмнел кхетамна тӀаьхьадисина хиларх. Ас ишта аьлча, ма-моьттийла, вайн къам хьекьал доцуш, сонта ду, боху. Нохчийн къам хьекьале хиларан тоьшалла ду цунах дуьненна а бевзаш илманчаш, политикаш, пачхьалкхан, тӀеман, культуран деятельш бовлар.

Хьекьална а, кхетамва а юккъехь йоккха башхалла ю. КӀорггера хьекьал а долуш, амма кхетам лахара болуш нах нис-ло, оцу шайн хьекьалх пайда а оьцуш, уьш илманан некъашца дуьне а, дахар а довза цагӀортарна. Масала, стаг мел хьекьале хиларх цунна бусалба динан кӀоргенанаш евзар яц, нагахь цо тӀаьрбийн йоза-дешар, мотт а тӀамийна, тӀаккха КьорӀан, жайнаш а ца дешча. Лор, инженер, архитектор, политикан, пачхьалкхан, тӀеман деятель хир вац стагах, нагахь цо оцу а, кхечу а говзал-лин илма ца тӀамийча.

Вайн къам кхетамна тӀаьхьадисаран цхьадолу бахьанаш цу-нах шех дозуш ца кхолладелла. Уьш кхоьллина паччахьан тӀедало а, советски-коммунистически тӀедалан харцонаша а, иза кхойтта ша-рахь махках даьккхина лелоро а. Уьш дерриг а дийца гӀиртина со лакхахь ас йийцинчу сайн исторически произведенешкахь а, публицистически статьяшкахь а.

Амма вешан бохамашна бахьанаш вай ваьшша кхуллу, цхьа-болу бохамаш вайн вешан бехкенна а хуьлу. Я нийсса аьлча, ваьшна и бохамаш хилията вай дуккха а бахьанаш леладо, гӀалаташ дуьйлуйту. Шена кхетта цамгар нахана хиьча эхь ду моьттуш, иза къайлаяккха гӀерташ, лобрашна тӀе ца воьдуш, дар-банаш ца лелош кӀелбуьсуш а, леш а нах хуьлу. Амма, стаг шен цамгар мел лечкъо гӀертарх а, нахана хаьа, иза цомгаш вуйла. Ишттачу цомгашчу стагах тера ду нохчийн къам а. Вайна ца лаьа вешан сакхаш, гӀалаташ, къинош дийца, царех

дІакъаста, цІанда ла гІорта.

Даима вешан шеконе майралла а, оздангалла а, доьналла а. дуьйцуш, амма вешан сакхаш, сиркхонаш, кьинош а, гІалаташ а дІалечкьош, царех цІанда ла а ца гІерташ Іийча вай имане догІур дац, вайн кьоман барт хир бац, вайн махкахь иман-беркат а хир дац, кхечу кьаьмнашна хьалха вайн сий а хир дац.

Шен гІалаташ дийца хала ду, амма ца дийчича ца довлу. Царех лаьцна хир ду хІара кьамел. Хьалххе ала лаба, хІокху кьамелехь со нийса воцуш, гІалат вуьйлуш меттигаш а хир ю* Амма шеко йоцуш цхьаннах тешалаш: хІокху кьамелан хІора дош вайн кьоме болчу сан даггара цІеначу безамо а, цунах дог; лазаро а кхоьल्लीна хиларх.

2

ТІамехь цкъа а тоьлларг ца хилла. Муьлхха а тІом шина а агІорнаш оьшуш чекхболу. ХІунда аьлча, оцу тІамо шина а агІорхьара адамаш дойу, эзарнаш шерашкахь кьомо кхоьлли-нарг хІаллакдо.

Миллионаш адамаш дойу, заьІап до. КІентий бойьий, кьена дай-наной верас воцуш, дай бойьий, кегийн бераш байлахь дуьту. Ярташ, гІаланаш йохайой, ягайой, адамаш эрна арахь дуьту. Уьш гуш дерш ду. Хенан йохалла бахамаш, ярташ, гІаланаш меттахІуьтту, кІентий белла бисина кьена дай-наной дуьненара дІакхелха, байлахь дисина кегий бераш а кхуьу, адамийн дег-нашна тІера чевнаш а йоьрзу.

Амма тІамо адамашна кхин зулам до, бІешеран дохалла юкьа-ра дІа ца долуш: цо адамийн синкхетам, оздангалла, кьинхетам, иэс, Делах тешар, кхерар а доь, кьизалла, ямартло, харцонаш кхул-лу. ХІетталц, зингат хьаьшна цуьнан са даккха а кхийрина стаг, тІамехь адамаш дайа Іема. Дуьххьара ша стаг вийча холча хІуттий набарза буьйсанаш йойу цо, тІаккха шиь-кхоь, масех вийча оцу кьизаллех, акхараллех вулу иза, цунна дош ца хета адам дер. ТІамо адамашка мацалла хІоттайо, ша а, шен доьзал а мацалла ца балийта, хІеттадц нехан хІуманна тІе куьг ца кхов-дийна стаг кьолана, талораш дан волало. Аьшпаш ботта, ямарт-лонаш, харцонаш лело Іема.

Кьоме беанчу бохамо зов хІора адам а, дийнна халкъ а. Цхьа-на агІор кьонахий, турпалхой гучубоку цо. Вукха агІор — шир-делла дохийначу цІийнан херцорашна юкьара гучудуьйлу боь-ханигаш, дехкий, шереш, кхийолу зене-зуламе боьха сагалматаш санна, хІетталц тийна-таьІна Іийна ямарт, стешха, сутара, кьиза, озда доцу адамаш а гучудуьйлу. Кьоме беанчу бохамах пайда а оьцуш, цара муьлххачу а хьарамчу некъашца шайна хьал ІаІадо. Церан дог ца лозу шайн кьомах, иза сийначу цІарах дагарх а шек ца бовлу.

3

XVIII-чу бІешарахь, шарера пхеа шаре болуш, юкьа-юкьа, ткъа XIX-чу бІешарахь, 1816 шарера 1861 шаре кхаччалц хаддаза тІом лаьттина Нохчийчоь.

ТІаккха, 1865, 1877-чуйшерашкахьпаччахьанІедалнадуьхьал гІаттамаш хилла кхузахь. Цул тІаьхьа кьаьст-кьаьстинчу наха а, кІезигчу тобанаша а герзаца дуьхьалонаш йина паччахьан Іедална. Кхеташ ду, оцу иттаннаш шерашкахь, нийсса аьлча -шина бІе шарахь нохчийн берийн деша аьтто цахилар. Даима а тІом, дойу адамаш, яго ярташ, мацалла, цамгарш, кхин а бІеннаш халонаш. Пхийтта шо кхаьчна божабераш герз карахь тІаме хІуьттура. Цхьа гуттара а деша луу кІезиг кегийрхой кхузарчу юьхьанцарчу хьуьжаршкахь дешна бевлча, кхин дІа шайн хаарш лакхадаха ДегІастана деша боьлхура. Цундела, бац ала мегар долуш, кІезиг бара Іеламнах. XVII — XIX-чуй бІешерашкахь дегІастанхойн Іеламнах, математикаш, философаш, астрономаш а хилла генна ДегІастанан махкал арахь а гІарабевлла бевзаш — Молла Мохьмад Голодинский, Дамадан Мугинский, Дауд Уси-шинский, Мохьмад Кудутлинский, Гасан Кудулинский, ИбрахІим Гитадлинский, Гасан Алкадари, Саид Кочхюрский, Мохьмад ЯрагІский, Джамалуддин Казикумухский, Іабдурахьман Акушин-ский, Саид Аксайский, Саид Арканский, и. дІ. кх. а. Петер-бургерчу университетехь хьехархой бара Казим-Бек, Іабдулла Омаров.

Оцу цѣраш яьхначу а, кхечу дуккха а дегІастанхойн Іеламнехан маттахь бусалба динах а, дуьненан Іилманах а язби-• на дуккха а белхаш ларбелла таханналц. ДегІастанарчу Іеламнаха масех бле шо чулоцуш шайн яртийн, тайпанийн, тукхамийн а истореш язйина, тІаьхьа тІекхуьчара тІе а юзуш. Тахана а дика бевзаш бу XIX блешарахьлера дегІастанхойн историкаш: Мохьу-мад Тахир аль-Карахи, Гаджи-Али Согратлинский, поэт Мохьу-мад-Бег Гергебильский кхин берш а. КІезиг бацара цигахь Іаьрбийн, туркойн, гІажарийн меттанаш кІорггера хууш Іеламнах. Ялх томехь туркойн истори дуьххьара язйинарг суьйли ву.

Лакхахь цѣраш яьхначу дегІастанхойн Іеламнахаца вагар-ван, суна хууш, Шелара Соип-Молла хилла Нохчийчохь. Кхин а хилла хила а тарло, суна ца хууш, амма Соип-Молла воцчун цхьа-на а нохчийн Іеламнехан яздина жайна ца дисина. Ткъе итт шо хьалха суна хезнера, Ленинградерчу цхьана архивехь, Соип-Мол-лин куьйга язбина ши том философин болх бу, бохуш. ХІеттахь вайн Іилманчашка иза дийцира ас, амма цхьаммо а иза лехначух тера дац.

ХУШ-XIX-чуй блешерашкахь нохчийн Іеламнах, Іилманчаш а ца-хиларан бахьана, нохчийн къам кхетамна тІаьхьадисина ба-хьана а даима Нохчийчохь лаьттина тІемаш бара, элира ас. Нагахь санна къам кхетамна тІаьхьадисаран бахьана тІемаш хил-лехь, и тІемаш а хуьлура нохчийн къам кхетамна тІаьхьадиси-на хилар бахьана долуш. Нохчийн къомана и цхьаболу боха-маш хилла хир бацара, цуьнан кхетам лакхара хиллехьара, цуь-нан коьртехь бусалба динан а, дуьненан а Іилма хууш, хьекъале, оьзда, доьналле къонахий хиллехьара, уш къобал беш, халкъ царна тІаьхьа хІуттуш хиллехьара. Амма нохчий цкъа а Іилманна тІаьхьа ца бовлура, шайн истори хаа а, культура ларь-ян а ца гІертара. Церан дахаран коьрта гІирс массо а заманахь герз дара. Пхийттара ваьлла кІант герз юкьах а доьхкий дІахІуттура, тІамца, къолашца, талорашца шен сонта майралла гайта гІертара. Нохчийн халкъан иллешкахь буйцу турпалхой дукхахберш къуй, талорхой бу. Теркал дехьара, Салойн аренаш-кара говрийн реманаш, даьхний лобхкуш, гондІарчу къамнийн элий лечкъош йийсаре балош, банкаш, почташ талош, и. дІ. кх. а. Юккъехула аьлча, дуьненан массо а къоман, массо а зама-нахь къола дар эхь ду, сагІа дехар эхь дац. Нохчаша и шиь нийсса бІостанехьа даьккхина леладо: къола дар эхь дац, сагІа дехар эхь ду. Мелхо а, и къуй, талорхой а иллешкахь хестабо нохчаша!

4

Нохчийчохь ерриге а ярташкахь бусалба дин Іамо хьуьжарш болх бан юьйлаелира XIX-чу блешеран 60-чу шерашкахь. ХІеттахь дуьйна схьа гучубуьйлу бусалба дин Іамийна цхьа кІезиг Іеламнах.

Бусалба динан Іилма я Іаьрбийн йоза-дешар халкъо Іамор юьхьанцарчу тІегІана тІехь хадийра советски-коммунистически Іедало. Ткъа дуьненан Іилма Іамор муха дара? Паччахьан зама-нахь суна хууш масех нохчо хилла оцу агІор дешна халкъана вевзаш: Эльдарханов Таьитамар, Саракаев Ибрагим-Бек, Кужуев Іабдул-Хьамид, вежарий ШариповГІар, МутушовГІар. Октябрьс-ки революци хиллачул тІаьхьа, 1920-чу шарахь, Іаьрбийн графиган бух тІехь нохчийн йоза-дешар юкьадаьккхира нохчашлахь. Амма цуьнца школашкахь йоза-дешар Іамо ма-доллийнехь, иза дІадаьккхина, 1925-чу шарахь латиница юкьаялийра, тІаккха масех шо даьлча, 1938-чу шарахь, латиница дІа а яьккхина, кириллица юкьаялийра. Иштта, 19 шарахь кхузза хийцира нохчийн йоза-дешаран алфавит. Муха хилира цуьнан тІаьхье?

1944-чу шарахь, халкъ махках доккхучу хенахь, иза йоза-дешар ца хууш я кІезиг хууш дара. Масала, 1958-чу шарахь къоман автономии меттахІоттийча, 50 эзар вахархо волчу Нажин-Юьртан районехь цхьа а стаг вацара лаккхара дешар дешна, юккъера дешар дешна ваьлларг ткъех стаг вара.

1944-чу шарахь халкъ махках доккхуш 18-20 шо долу кегийр-хой я бусалба динан дешар, я дуьненан дешар дешна а бацара, ткъа хІеттахь ворхІ класс яккха а ца кхуьуш школера гІовттийна дІадигна бераш кхин дІа деша аьттонаш боцуш дисира. Цкъа-делахь, Казахстанерчу меттигерчу Іедалан бала а бацара нох-чийн бераша цадешаран, шолгІа-делахь — мацалло а, халонаша а уш школах юкьахдехира.

Исторехъ зеделла колонизаторшна, я имперски халкъашна, шайн олаллина кѣлхъара къаьмнаш бодане мел ду а царна тѣхъ олалла латто а, царан барт ца хилийта а атта хилар. Мацах цхъана китайски хъекъалчо аьлла боху: «Шайна къам хІаллак-дан лаахъ, цуьнан культура хІаллакъе». Цундела, колонизатор-ша шайн олаллина кѣлхъарчу къаьмнашна деша таронаш ца ло. ХІунда аьлча, цара дешча, уьш кхетае хир ду, цара шайн истори, мотт, культура ларийир ю, шайна тѣхъ латто харцонаш гур ю, уьш ловр яц, шайн къоман маршонехъа къуьйсур ду. Амма колонизаторшна оьшу оцу къомах дешна нах а, къомана тѣхъ шаьш олалла латтош царех пайда эца. Оцу Іалашонца колони-заторша доьшуьйту шайна муьтІахъ болчу нехан берашка.

Иза Іалашо яра революци хилале хьалха оьрсийн колони-заторийн а. ТІаьхъа советски-коммунистически Іедало иза кхечу кепашкахъ кхочушйора.

Цхъа низам долуш, юкъарло а ца юлуш нохчийн бераш деша дуьйладелира маках даьккхина вайн халкъ цІа а дирзина республика юхаметтахІоттийча, 60-чу шерашкахъ. ХІетахъ дуьй-на схъа ткъе итт шарахъ вайн бераша муха дешна а, царан хаа-рийн барам а, республикан школийн болх мича хьелашкахъ бара а, ткъе итт шарахъ юьртахъ юккъерчу школан директор болх бинчу суна дика хаьа. Оьрсийн маттахъ а, московски оьрсийн берашна леринчу программашца, учебникашца Іамош долчу нох-чийн берех 90 % оцу программашца шаьш Іамочух ца кхеташ чекхдовлур а юккъерчу школера. Царна, ур-атталла, я нохчийн а, я оьрсийн а меттанашкахъ нийса деша а, нийса яздан а ца хаьара. Ткъа мотт ца хиьча, царна кхидолу Іилманаш Іе мар ду бо-хург хьехочохъ а дацара.

ХІетте а, нохчийн къоман исторехъ и тІаьхъарлера ткъе итт шо халкъан дешаран гІушлакхе яра. Оцу шерашкахъ кхолладе-лира нохчийн къоман меттан, историн, культуран а Іилманаш. ХІетахъ кхира вайн Іилманчаш, яздархой, актераш, художни-каш, иллиалархой, спортсменаш, инженераш, лобраш, хьехархой, кхиболу говзанчаш а.

5

Ткъа бусалба динан Іилма Іа мор 30-чу шерашкахъ советс-ки-коммунистически Іедало дІакъевлира. Бусалба дин ша къас-тийна ца дира иза Іедало. Массо а динан килсаш, синагогаш, храмаш, монастыраш, динан семинареш дІакъевлира. Массо а динан Іеламнах санна, хІетталц мелла а кІорггера бусалба динан Іилма хууш болу нохчийн Іеламнах лобцуш, бойуш хІаллакбира. ХІетахълерчу таІзаршна кѣл цанисбелларш халкъ маках даьк-кхинчу шерашкахъ Казахстанехъ а, ткъа дийна бисинарш тІаьхъа халкъ Даймахка цІадирзинчул тІаьхъа дуьненара дІакхелхира. Амма царел тІаьхъа тІекхиьна тІаьхъе бусалба дешарехъа ойла йолуш яцара. Ала тарло: и ойла йолчеран а бусалба дешар Іа мо хІетахъ таронаш ца хилла. Боккъалла а, даггара а бусалба динан Іилма Іа мо луучарна мелла а и таронаш яра оцу заманахъ а. Ташкентехъ исламан институт, ткъа со гал вацахъ, Самаркан-дехъ юккъера дешаран хьуьжар а яра. Царел сов, Союзехъ масех институт яра малхбалерчу халкъийн меттанаш Іа мош — Моск-вахъ, Ленинградехъ, Бакох, Ташкентехъ и. дІ. кх. а. Цигахъ бу-салба динан Іилма ца Іамадора, амма Іаьрбийн мотт Іамабора. Ткъа Іаьрбийн мотт хуучунна яккхий таронаш хуьлур а бусалба динан Іилма Іа мо а. Оцу некъашца бусалба динан Іилма Іамийна бІеннаш Іеламнах бу ДеГІастанехъ.

Амма цхъа наггахъ верг ца вагарвича, нохчийн кегийрхош-на ца лаьара Ташкентехъ, Самаркандехъ бусалба дешар Іа мо а, я вукха институташкахъ Іаьрбийн мотт Іа мо а деша баха. Вайн кегийрхой цхъана а Іилманан кІорге ца гІертара. Уьш, олуш ма-хиллара, «аьрру агІора», тІе пайда богІучу гІертара: юрис-тийн, милицин, гІишлошъярхойн, махлелоран, экономистийн, фи-нансийн, партийни а белхийн дешарш деша. Іилманан белхаш бан луурш кІезиг бара. Республикан Іилманан-талламан инсти-тутехъ болх бан луурш кІезиг хуьлур а, цигахъ алапа кІезиг ду, «аьрру агІора» тІе бан пайда бац, бохуш. Цундела, дукхахболу Іилманчаш ВУЗ-ашка а, техникумашка а балха боьлхура.

Республикан ВУЗ-ашка деша ваха Іаламат хала дара. ТІехдика хааршца юккъера школа чекхъаьккхинарг а халла чекхволуьй-тура. Цига деша воьдучун куьйгалхошца, хьехархошца гергар-ло я шортта ахча хила дезара. Кхаьнаш эцар шуьйра даьржи-нера республикан

ВУЗ-ашкахъ. Ткъа цхъацца гергарлонашца я ахчанца цига деша баханчу кегийрхоша муха доьшу а, дешна чекхбевлча, царех муха говзанчаш хуьлура а, цара белхаш муха бора а, хаа хала дацара. ХIетахъ зеделла кхин цхъа а дара: рес-публикан ВУЗ-ашка тIе ца эцна нохчийн кегийрхой Москвахъ, Ленинградехъ, Россин кхечу ВУЗ-ашкахъ а конкурсах чекхбов-луш тIеобцура.

6

Бусалба динан Iеламстаг, уггар хьалха, Делан лай ву, Дала гайтинчу некъа тIера дIасахьийза бакъо йоцуш. Iеламстеган, Илманчин, яздархочун хьекъал, Илма а эрна ду, нагахъ санна цаьргахъ оздангалла, собар, доьналла а дацахъ, шайгара Илма цара халкъан гIуллакхана, халкъана пайдenna дIалуш дацахъ. КIилло, ямарт, стешхачу стагана хьарам ду Илма, иштачу стаге-ра Илма адамашна, халкъана зуламе долу.

ХIокху тIаьххьарчу шерашкахъ, динна маршо яьлча, Iаламат дукха «Iеламнахъ» гучубевлла Нохчийчоь. КъорIанна тIера цхъац-ца аяташ нохчийн матте гочдан а, хьадисаш а, эвлияэх дийци-нарш а Iамийна нахана бусалба динан хьехамаш бан гIерта уьш. Царех дукхахберш хьарамчух ларлуш бац, бусалба динах йохк-эцар еш бу, шайн аьтто хуьлчу агIор Iедална, хьаькамашна бохка-луш бу. Шайн гIуллакхашца, гIиллакхашца цара бусалба дин сийсаздо, адамаш Делан некъа тIера галдоху.

Бакъболу Iеламнах а бу, кIезиг белахъ а. Тхан юьртахъ вара шина вешин ши кIант — Умаев Абубакар, Ильясов Вахьид а. Суна вевзичхьана Дала КъорIанна чохъ бусалба адамашна схьа-гайтинчу некъа тIехъ, диканехъ а, вонехъ а адамийн гIуллакхана дIахIоьттина вара и шиь. Шайгара хьекъал, Илма а гайта гIерташ а, царах дозалла деш а вацара. Щена бусалба а, цIена нохчо а, кхин хуьлийла доцуш озда ши стаг вара и шиь. 30-чу шераш-кахъ лаьцна, уггар къизачу лагершкахъ итт шо хан яккхинера Абубакара, амма иза цкъа а ца воьхнера бусалба некъа тIера.

Цхьаммо стаг вийча, куьг бехкениг воцчуьнга жоп ца доьху шарилатехъ, цуьнан гергарнаш маьрша буьту. Ткъа нохчаша чIир кхайкхайо куьг бехкечун гергарчаьрга а. Уьш юьртахъ, махках а бовлий, лечкъаш лела. ТIаккха, масех юьртара, масех эзар стаг цхъаьна а кхетий, уьш маьрша битар доьхуш лела. Иза леладе ца боху шарилато.

Ильясов Вахьидан кIант велира цуьнан луларчу нехан кIентан карах. Ткъе итт шо хенара куьце къона стаг вара вел-ларг. Iуьйранна тезет хIоьттича Вахьидана тIевеара юьртахъ лоруш волу стаг:

— Вахьид, куьг бехкечун вежарий, шичой а шаьш доьзалшца юьртах арадовла деза, я хьуна тIе дехаре нах бахкийта беза? ХIун дан деза ца хууш бIарзбелла хьийза уьш. Цаьрга хIун олу ахъ?

— ХIумма а дан ца деза-кх, — элира Вахьида ойла а ца еш, -юьртара ара а ца бовлу, соьга дехаре нах а ца бохкуьйту. Со санна сийсара шайн цIахъ бийшина Iаьхкинчу церан цхъа а тайпа бехк бац. Куьг бехкениг Iедало дIалаьцна, Iедало цунна Дала дайттина таIзар дийр ду. Нах санна, кхуза тезета схьадуьйла ала цаьрга. Сан цхъа а тайпа чIир а, мостагIалла а дац цаьрца.

Оцу стага вахана тезета схьабалийра куьг бехкечун вежарий, шичой, кхин гергарнаш а. Иза дан стаг цIена бусалба а, къонаха а хила везара. Вахьид цIена бусалба а, воккха Iеламстаг а, къона-ха а вара.

Нохчийн къомана тIе хIара бохам кхозабеллачу 1991-1994-чуй шерашкахъ Далла хьалха а, халкъана хьалха а шен декхар кхо-чушдина, хьекъал, Илма, собар, оздангалла, доьналла а долуш, суна хууш, цхъа Iеламстаг хилла Нохчийчоь. Иза вара цхъа-йоцпачу хенахъ муфти лаьттина Арсанукаев Мохьмад-Бешар-Хьаьжа. Оцу чолхечу, адамаш тиларчу даханчу шерашкахъ цхъан-не а вохка ца велира, цхъанна а хьалха кхеравелла, вуха ца ве-лира. ХIетахъ и санна цхъа бIе Iеламстаг Нохчийчоь хиллехьа-ра, нохчийн къомана хIара бохамаш ца хила тарлора.

Даима юьртахъ вехачу сан тезеташкахъ, сагIа доккхучохъ нисвалар а, Iеламнаха дуьйцучуьнга ладегIар а дукха хуьлу. И ас лакхахъ вийцина кхо Iеламстаг санна Iеламнах ца

гина суна. Уьш ганне а ца го тахана телевиденехула къамелаш дечу, шаьш молланаш бу бохучу нахана а, хьаьжошна а юкьахь. Уьш къа-мел дан буйлабелча гучудолу: уьш бусалба динна а, нохчийн оздангаллина а гена адамаш хилар. Я нийсса аьлча — уьш Де-лах кхоьруш, нийсо лобхуш а, адамийн барт, машар лобхуш а нах цахилар. Атталла, нийсса нохчийн, ненан мотт бийца а ца хаьа Царна, нохчийн маттахь кхо дош аьлча, доьалгIаниг оьрсийн мат-тахь дош хуьлу. Суна бевзачу Йеламнахана юкьахь дукха нисло къеналлина герга гIортталц бусалба динна а, оздангаллина а генахь лаьтти-на нах. Хьалха куьйгаллин балхахь, милицехь, туьканашкахь складашкахь белхаш бина а, интеллигенцин векалш а. Цхьана хенахь къоланаш дина а, маларш мийлина а, дукха зударий кхий-лина а, зина лелийна а нах. Къанбелча, «имане баьхкина», «Йеламнах» хилла лелаш. Иштачу наха адам иманехь нисдийр ду бохучух теша хала ду. Уьш ас бийцина «Дика нах» цIе йолчу сайн цхьана дийцарехь а.

Иштачу Йеламнаха шайна некъ балабо: ша лелийначу вочу гIуллакхашна дохковаьллачу стагана Дала гечдо, олий. Шена ца йинчу Iамална гечдар Делан лаамехь ду. Амма Дала гечдийр дац цара нехан диьна хьакъ а, нахана йина ваьснаш, нахана тIехь латтийна харцонаш, къизаллаш, нахана дина зуламаш а Шаьш хьалха лелийначунна дохкодевлла олу цара, Далла Iамал а йо цара, амма царех дукхахболчийн къамелашкахь а гIиллакхашкахь а, гIуллакхашкахь а гучудолу церан дегнаш хийцаделла цахилар.

Сан къамелаш хилла Азербайджанан, Юккъерчу Азин, Ка-захстанан муфтешца. ЛадегIна ДегIастанарчу Йеламнаха теле-виденехула къамелаш деш а, цара газеташ тIехь зорба тоьхна белхаш а бешна. Царна шайн къоман мотт, истори, филос>фи, культура, дуьненан халкъашна юкьара политика а, кхечу муьлх-хачу динан истори а, идеологи а хаьа. Доцца аьлча, цара бусалба динан а, дуьненан а Илманаш Iамийна. Цундела, царна хаьа муьлххачу аудиторина хьалха, муьлххачу а хаттарех лаьцна къамел дан а, хаттаршна жоп дала а.

Оцу агIор буьззина бIаьрзе бу нохчийн Йеламнах. Дуьненан истори, философи, кхидолу Илманаш-м муьххале а ца хаьа цар-на, атталла нохчийн халкъан истори, культура, Iадаташ, гIиллакхаш а ца девза. ХIетте а, шаьш «нохчийн пачхьалкх кхуллу» бохуш а лела, Iедалан гIуллакхашна а, политикана а, идеологина а юкьагIерта. Митингашкахь, телевиденехул лортIехь доцу, питане къамелаш а до. Церан къамелаша доккха зулам дина нохчийн халкъана. Тахана халкъе хIиттинчу хало-нашна, бохамашна Далла хьалха а, халкъана хьалха а доккхачу жопалле хила хьакъ бу хIокху шерашкахь митингашках дIахIиттина лаьттина хIора стаг а. Цара гIо дира зуламхошна халкъана хIара бохам кечбеш.

7

Иттех шо хьалха республикехь гIараяьлла ца Iаш, Москвахь ВДНХ Сийлаллийн уьн тIехь цIе язйина хьал долуш, ехаш а колхоз яра А.Шериповн цIарах тхан колхоз. 1700 гектар охунин латта дара дуьйш-дерзош, 1200 корта даккхийра хьелий, масех эзар пхьагалш, стоьмийн бошмаш, кхачанан комбинат, вальце-вой хьер яра тхан колхозан. Колхозан хоржах оцу чуйогIучу пхеа юьртахь йина берийн яслеш, клубаш, медпункташ, банеш яра. БIе гергга тракторш, комбайнаш, машинаш, кхийолу юьрта-бахаман техника а яра. Пачхьалкхан банкехь даима масех мил-лион сом ахча а хуьлура колхозан. Токхе бехара тхан колхозера бахарой. 1992-чу шарахь «Юьртан-Кхиэл» аьлла цIе а тиллина цхьа-накхеттачу баккхийчу нехан тобано йохийра и колхоз. Оцу то-банна юкьахь бара керлабевлла молланаш а, хьаьжой а. Амма царна юкьахь цхьа а юьртабахаман говзанча а, атталла, интел-лигенцин векал а вацара. Даьхний, борахчу мехах, нахана пайда боцчу цхьана агIор дIадахара. Техника а цунна тIехь болх беча-ра шайн долаьккхира. Клубаш, яслеш, банеш цхьаерш наха талийра, цхьаерш шайн долаехира. Цхьаболчу наха шайн дайн хилла латтанаш дIалийцира. ХIетталц Iедало лерина ларьеш хилла попан, ножан а хьаннаш хIаллакьян йолийра.

Цул тIаьхьа, цхьа ши шо даьлча, тхан юьртахь тезетахь на-хана хьехам бан вуьйлира оцу тобана юккъехь хилла цхьа хьаь-жо. Оцу Россис, оцу Делан мостагIаша, керста оьрсаша ахчанах эцначу нохчийн мунепикъаша нохчийн халкъан барт бохийна, гергарлонаш хедийна, юкьа мостагIалла кхоьллина, — бохура цо. Цуьнга ладегIа собар а ца тоььна, иза сацийра ас.

— Махьмуд, Москва кхаччалц гIараяьлла евзаш хьал долуш колхоз яра вайн. Арахьара

нах а хьобгуш барт болуш юрт а яра вайн. ХЮкху тIаьхьарчу ялх шарахь цхьа а оьрси ца веана вайн юьрта. Хьо юкьахь а волуш баккхийчу нахах цханакхеттачу то-бано колхоз йохийра, юьртара нах тайпанашка, гарашка, некъешка а бекъна юьртан барт бохийна, вовшашна юккъехь цабезам, ца-тешам а кхоьллина. Шуьга иза де аьлла Россера схьа оьрсий баьхкинера кхуза? Вайн юьртахь кьоланаш ду, мехкарий идабо, бошмашкахь, хьаннийн ирзошкахь а анаша кхиош, цунах йохк-эцар еш нах бу, малар духкуш, молуш а нах бу. Вайга иза леладе аьлла цхьа а оьрси веаний кхуза? Гуьмсехь, Къеда-юр-тахь а цIерпошташ талочу нахана юкьахь вайн юьртахой хилла. Вайга цIерпошташ тало цига гIо аьлла оьрсий баьхки-¹ ний кхуза? Колхозан ялташна тIе даьхний лехка, урамашка кхаьллий кхийса, хиш, некъаш ма тоде аьлла цхьа а оьрси веаний вайн юьрта? Нагахь санна, вайн кьоман барт бохораш,¹ зуламаш даржораш Россис а, оьрсаша а ахчанах эцна нохчий¹ беллахь, вайн колхоз йохийначу, юьртахь нехан барт бохийначу шун тобанна мел ахча делла Россис, оьрсаша а?

Вайна ца лаьа вешан сакхташ дийца, вешан бехкашна кье-ра хила. Вешан бехкаш а кхечарна тIетоьтту. Хьалха хиллачу Союзан законаша дихкинера тайпанаш-м хьовха, кьаьмнаш кье-стор а. Бакъду, коммунистийн оцу тIехь генна йоьлхуш шен Iалашонаш яра. Кьаьмнийн башхонаш дIа а яьхна, СССР чохь дехачу кьаьмнех шен ша-тайпа юьхь а йоцуш, массарех а цхьа кьам — «советски кьам» кхолла Iалашо яра церан. Нагахь санна, вай бусалба динан некъа тIехь делахь, Дала а, Пайхамара а ца кьестийна кьаьмнаш, тайпанаш а. КьорIанна чохь кериста-нех дуьйцуш кьоман цIе ца йоккху. Мохьумад-пайхамара, Iалайсалам, шена гонаха озийнарш цхьа Iаьрбий хилла ца Iара, цуьнан уггар гергара гIоьнчий бара персаш, эфиопаш, неграш, кхечу кьаьмнех а нах.

Ткъа нохчий шайн йозуш йоцу маьрша пачхьалкх кхуллу аьлла гIевттича, уггар хьалха нохчийн кьам тукхамашка, тайпанашка а декъна, и цхьа дегI, меженаш йохуш, дерина. Адамийн оьздангаллин хьокъех долу СССР-н дерриг а бохург санна законаш цхьаьнадогIура шарифатца. Масала, кьаьмнаш кьестор, кьола, талораш, вахо маларш, наркотикаш, нуьцкъала, бертаза зуда йигар, дукха зударий кхийлар дихкинера СССР-н законаша. Уьш дихкина шарифато а. ХIетте а нохчашна юкьахь чIога даьржина уьш дерриш а. Школаш дIакъовла, берашкама дешийта, больницаш дIакъовла, цомгашчарна дарбанаш малеладе ца боху вайга Россин Iедало. Туркойн, Iаьрбийн мехка ша нохчийн халкъана гIоьнна даийтина дарбанаш, цомгашчарна дIа а ца кхачош, базаршкахь дохка ца боху вайга оьрсаша

ХЮкху махкахь бина а, кхийна а болу оьрсийн доьзалш ара кхуьйсусх церан хIусамаш дIалеца ца боху нохчашка бусалб* дино а, Россин Iедало а. Халкъо хаьржинчу Нохчийн Республикан куьйгалхошка зуламхой таIзарза бита ца боху цхьаммо а Адамашка болх ма байта, царна алапаш ма ло, кьеначарна пенси ма ло, цомгашчарна дарбанаш лелорна миллионаш ахча даккх ца боху вайга Россис а, оьрсаша а. Дийца дукха ду уьш бусалб дино а, цхьана а пачхьалкхан законаша а ца магош дрлу зуламе, оьзда доцу гIуллакхаш. Нагахь санна, Дала а, Пайхамара а бу-салба адамашна хьарам дина дихкина и зуламе гIуллакхаш Рос-син, оьрсийн а лаамца вай лелош делахь, ахчанах, хьолах вай дохкалуш делахь, вайн бусалбалла а, нохчолла а мичхьа хуьлу? Дуккхамма а олуш хеза, халкъ холчохь ду, бан болх бац, луш алапа а, пенси а дац, хьанал-хьарам ца кьестош кьола дина а, малар, цигаьркаш йоьхкина а, анаша кхийна а шайн доьзалш-на сискал ца яьккхича нехан аьтто бац. Цкъа цхьанхьа, тхо масех стаг цхьаьна волуш, мусртис Алсабеков Мохьмад-Хьу-сайна а элира иза. Ткъа Нохчмахкахь дика вевзачу тхан рай-онерчу, шозза Макка ваханчу Iеламстага магийнера цIерпошта тIера лачкъийна деана кIайн эчиг маьждиган тхов тIе тоха. Оцу маьждига чохь Далла Iамал еш бу цигара нах. Ткъа тхан районерчу ярташкахула и эчиг лобхуш лийлира ДегIастанара суьйлий. Шайш шайн маьждигашна эцна даийтина дара иза, бохуш.

Амма тахана кьоланаш, талораш деш, кIомал (анаша) кхи-ош, юхкуш а, адамаш лечкъош, дойуш лела нохчий мацалло бIарзбина нах бац. Церан машинаш, герз, шайн ярташкахь а, гIаланашкахь цIенош, масех хIусамаш а ю. Мацалло бIарзвина стаг машинашца, герзаца цIерпошт тало, стаг а вийна цуьнан машина дIайига, вохка стаг лачкъо ца воьду, цхьа гирда ялта, котам, газа, стом лачкъо воьду. Наха дуьйцура, цIерпошташ та-лочара шайш лачкъийна товар тIехь долу машинаш хотталахь йисча, чкъургашна кIел демах, дуганах,

шекарх дуьзна галеш а туьйсуш, схайохура, товар чудилла деса галеш ца хилча, чуьра дама, дуга, шекар а хоттала дла а Іанадой, галеш мукьадохура, бохуш. Мацалло бIарзбинчу наха лелор дуй ткъа ишттаниг?

Мацалла леш валлахь а, нехан рицкъана тIе куьг ма кхов-даде боху Дала, бусалба дино. Нагахь санна, стаг могашалла йоцуш, я кхечу бахъанашца шена а, доьзална а рицкъа латто ницкъ боцуш велахь, цунна рицкъа латтор цуьнан гергарчарна тIедожадо бусалба дино. Ткъа цунна рицкъа латто гергарнаш бацахь, гуттар а гIаддайнехь, сагIа деха боху. Амма могашчу, къахьега дегIехь ницкъ болчу стаге сагIа ма деха, хъанал къа а хьоьгуш шена рицкъа лаха, боху.

8

Къоман кхетам — иза оцу къомах хIора стага ша цхьаннан доьзалан ойла йина ца Іаш, шен юьртан, мехкан, халкъан кхолламан ойла яр, бала кхачар, царна шен ницкъ кхочу диканиг, пайдениг дар ду. Шен доьзалан аьтто, таро хилчхъана арахьарчу адамех, халкъах сийна цIе ялахъара бохуш, шен къоман мотт, истори, культура, гIиллакхаш ца хууш, ца лардеш, царах дозалла ца деш оцу къомах хIора стаг я дукхахберш хилча, и къам мелла а кхетамна тIаьхьадисаран хьалхара билгало ю. Иштачу къоман цкъа а барт ца хуьлу, иза маьрша ца хуьлу, иза барамна шел кегийчу къаьмнех массо а агIор дозуш хуьлу.

Вайн къам кхетамна тIаьхьадисаран дерриге а бахъанаш дийца воьлча, дуккха а йозанаш яздан дезар ду. Царех цхьадерш вайн къоман бертаза халкъана тешаме боцчу наха кхоьल्लीна, амма нохчийн къоман шен бехкенна кхолладелларш а дац хIумма а кIезиг. Тахана вайн къоме хIиттинчу халонашна вай бехке до советски-коммунистически а, российский а Іедалш. Уьш бехказа ца доху ас. Цунах ас яздина, лакхахь ма аллара, сайн исторически произведенешкахь а, публицистически статьяшкахь а. Амма вайн къоман кхетам лахара хиларна, цуьнан бехкенна хилла бохамаш а бу.

ХIокху тIаьххьарчу шерашкахь нохчийн халкъера а, цо хаьржинчу Іедалера а цхьа а тайпа дуьхьало йоцуш, нохчийн исторехь цкъа а дуьйцу ца хезна акха, къиза зуламаш даьржина вайна юкьахь. ДIа ког мел баьккхинчохь го герз карахь буьйлабелла лела кегийрхой. Къоланаш, талораш. Адамаш дойу, лечкъадо. Мехкарий лечкъабо, сийсазбо. Адамех йохк-эцар йо. Нохчийн къомах нах бу и акхаралла лелораш.

И зуламхой мацалло, эшаме бIарзбина ца лела. Къизалло, сутаралло хьерабаьхна лела. Сан хенарчу нахана гина къелла, мацалла, халонаш а. Къола ца дан, нехан рицкъана тIе куьг ца кховдо мацалла белларш а бу. Шайн а, нохчийн къоман а сий ца даьа а, Делах, Къематдийнах кхоьруш а, Дала шайна хьарам динчух ларлуш а. Мелла а жамI деш аьлча, кху тIаьххьарчу шерашкахь гучудаьлла нохчий бусалба динан некъа тIера галбовлар, нохчийн къоман оздангаллех бохар, вай вешан къоман кханенан ойла еш цахилар а.

Цуьнан къеггина билгало ю кху тIаьххьарчу шерашкахь вайн бераш доьшуш цахилар, цара цадешаран я Іедалан а, я халкъан а бала цахилар. Вайна я бусалба динан а, я дуьненан а Илманаш Іамо цалаар, иза луучеран таронаш, аьттонаш а цахилар. Цигахь йоллу вайн къоман дакъазалла.

Муьлхха а къам, пачхьалкх а беа бIогIамна тIехь лаьтта — дешаран, могашаллин, культуран, экономикан а. Царех коьрта-ниг дешар ду. Дешар — къоман хьекъалан, кхетаман, культуран, хьолан а хьоста ду. Текхуьучу хIора тIаьхьено Илма ца Іамийча, цунна ца хаьа шен къоман дIадахнарг, дуьненахь хил-ларг, долуш дерг, шен къоман тIехиндерг муха кхолла деза а. Дешар ца дешча къоман Илманчаш, белхан говзанчаш, лотьраш, хьехархой, экономисташ ца кхуьу. Лотьраш ца хилча, къоман могашалла ца ларло. Илманчаш ца хилча къоман мотт, истори, культура ларлур яц, культура, экономика а кхиалур яц. Де-шар ца Іамийча, къам кхетамна бIаьрзе дуьсу. Кхетамна тIаьхьадисинчу, дегI могаш доцчу къоме шен йозуш йоцу пач-хьалкх кхоллалур яц, кхоьллича а иза ларъян ницкъ хир бац. Иштта халкъ цкъа а маьрша хир дац, иза даима дозуш хир ду кхетам лакхара болчу, экономически кхиьначу, цивилизо-ванни къаьмнех.

Дуьненан юкъара шолгIа тIом хилла хан дагайогIу дуккха а нахана. Ткъа тIекхиьначу

тIаьхьенна цуьнан истори йоьшуш хаьа хIетахь адамаша лайна халонаш, баланаш, бохамаш а. ТIеман оцу халачу шерашкахь цхьана дийнахь а ца совцуш болх беш яра школаш, больницаш, культуран, Илманан учрежденеш, поч-та, зIе. ТIамна кIелхьара мехкан малхбале республикашка, обла-сташка кхалхийначу адамашна уггар хьалха церан могашалла ларъян больницаш а, берашна деша школаш а схьайобллура.

Нохчийчохь тIом бац. Халкье хIоьттина мацалла а яц. Вай нохчийн кьоман йозуш йоцу, маьрша бусалба пачхьалкх кхул-луш ду бохуш кура, даккхий хабарш дуьйцуш а лела нохчий. Амма вайн бераш доьшуш дац. Уьш го сагIа доьхуш, вахочу маларех, цигаркех йохка-эцар еш а. Деш хIумма а доцуш буй-лабелла лелаш а. Баккхийчаьрца цхьаьна цIерпошташ талош а. Царалахь бу томка уьйзурш а, маларе, наркотикашка марзбел-ларш а.

президента а, министарша а, парламентан депутаташа а, цхьаммо! а ца хьахадо. Телевиденехула сих-сиха цхьацца баккхийчу наха а, Iеламнаха а кьамелаш до, нохчийн берашна керистанийн ИлмаI ца оьшу, иза дIа а даьккхина, цуьнан меттана Iаьрбийн мотт, йоза-дешар, дин Iамо деза, бохуш.

Нохчийн берашна Iаьрбийн мотт, йоза-дешар Iамо деза бо хург нийса ду. Иза ца хиьча, вайн бусалба динан Iеламнах кхуь ур бац. Бусалба динан лаккхара Илма Iамийна Iеламнах цаI хилча, халкьана бусалба динан кIоргенаш евзар яц, бусалба ди нехь нислур дац. Ткьа бусалба динехь ца нислахь, вайн кьома-на юкьара харцонаш, ямартлонаш, хьарамлонаш, хьагI-гамонаш^ кьизаллаш цкьа а дIаевр яц, вайн кьоман цкьа а барт хир бац, сий хир дац, вай Лелочух цкьа а иман-беркат а хир дац.

Амма данне а нийса дац нохчийн берашна дуьненан ИлмаI хьехар дIадаккха бахар. И хабарш дуьйцуш нохчийн халкьа на зуламна арабевлла нах бу. Нохчийн халкь дерригенна а тIехь иманехь нисделча а, цхьана Iарбийн маттаца, йоза-дешарца да халур дац. Вайн халкьана лобьраш, инженераш, юртбахама говзанчаш, конструкторш, архитекторш, нефтяникаш, гIиш лошъярхой, историкаш, философаш, политикаш, массо а тайпI Илманчаш беза, кьоман дахар кхолла. Уьш а, кхин а вайна хи бац, вай Iаьрбийн мотт, йоза-дешар а Iамош Iийча. Вайн берашн дуьненан Илма Iемар дац, царна оьрсийн мотт ца Iамийча Оьрсийн маттахь яздина ду вайн кьоман историн, культуран дахаран дерриге а документаш, Илманан-талламан белхаш Оьрсийн мотт бу СССР чохь дехаш хиллачу дерриге а халкьаш вовшашца буйьцург а.

Бусалба дин уггар чIогIа леладо бохучу Iаьрбаша шайн бе рашна ингалсан, немцойн, французийн, кхидолу а меттанаш, дуьненан Илма Iамадо, шайн махкахь дешна девлла бераш Англе-Германе, Франце, СИНА деша дохуьйту. Iаьрбийн дуккха а ю гирхой бара СССР-н ВУЗ-ашкахь доьшуш а. Бусалба динехь, има нехь уггар нисбелла бохучу Iаьрбашна мегаш хилча, нохчашнЯ лонаша а Дала хIунда ца мега «кериста Илма» Iамор? Цо гойту, нохчийн халкь кхета гена хилар.

Оцу шина а агIор вешан берашка дешийтар коьрта декха ду вайн, нагахь санна ваьшна вешан кьам кхиа а, даха а лаах! Амма Iаьрбийн мотт, йо'за-дешар Iамор дерриг а берашна тIедозн ца деза, иза Iамо луучарна таронаш хилийта еза.

Инзаре тамашийна хIумнаш гучудуьйлу хIокху тIаьххьарчу шерашкахь. Шайн декхар а дицдина, Iеламнах политикана, пач-хьалкхан гIуллакхашна юкьагIерта, пачхьалкхан куьйгалхой бусалба дин хьеха Iерта, селханлерчу атеистех, маларчех Iеламнах хилла. Хьалха цхьанне а цIе йоккхуш ца хезна керла историкаш, философаш, политологаш, хьекьале, майра а нах гу-чубуьйлу дуккха а барамехь. Цара митингашкахь, телевидене-хула дуьйцуш а, зорбанехь яздийраш а, халкьана юкьахь лело питане эладитанаш а, цкьа нохчийн кьомана зуламехьа, бохаме-хьа девр долуш гIуллакхаш ду.

Наха олуш хеза: «Вай хIинцалц Делах кхоьруш ца хил-лера, партих кхоьруш Iийна хиллера». Боккьалла а, хIара тIаьххьара масех шо тIакхаччалц, советийн Iедал доххалц, ваьл-на тIехь мел яккхий харцонаш лелаярх бур-бур аьлла дистхила ца даьхьара вай. Пленумашкахь, сессишкахь, конференцешкахь, телевиденехула, зорбанехь бусалба дин, пайхамарш, эвлаяш, зи-ярташ сийсаздеш а. Вешан маьждигаш дохийча а, дохоза дисан-чех клубаш, амбараш йича а. Суна ца хезна, оцу харцонашна дуьхьало йина, цхьана а стага КПСС обкоман хьалхарчу майда-на а хIоьттина, шен резавацар хайитина, бохуш. ХIетахь мичхьа

бара таханлера майра, хьекъале турпалхой? ХЮкху тІаьххьарчу шерашкахь гучубевлла и майра нах, 70 шарахь бистхила ца баь-хьаш шаьш ІаІийна майралла гайта хІинца арабевлла!

9

Къоман исторически кхолламан бала болчу наха хоьтту: «ХЮкху тІаьххьарчу шерашкахь нохчий иманах, оьздангаллех бохаран хІун бахъана ду те?» - бохуш. Бахъана вай баккъал а иманехь цахилар ду. Делах, Къематдийнах тешаш, кхоьруш а, нехан неІалтах кхоьруш, бусалба динехь нисвелла стаг галвок-кхур вац дуьненан бахамо, хьоло, къелло, мацалло, цхъана а ха-лонаша а. Дала а, пайхамара а бусалба адамашна тІедехкина декхарш вай кхочушдеш цахилар гучудолу, уггаре а хьалха, вайн доьзалийн юкъаметтигашкахь.

Муьлхха а къам доьзалех кхоллало. Доьзалш - къоман бух, орамаш, цо мутт оьцу хьоста ду. Доьзал ша къастийча, иза жима къам ду. Цундела, къоман иман, сий, хьекъал, кхетам, могашал-ла а - шадерриге а, хІораммо а шен доьзал муха кхолларх, иманехь кхетош-кхиорах дозуш хуьлу. Ткъа оцу доьзалан иманан, оьздангаллин гІаролехь лаьттарг зуда, нана ю. Адам а, Хьава а! доцург дуьненчу мел даьлла адам Дала зудчун кийрахь а кхоьл-лина, зудчун, ненан кийрара схьа а даьлла. Бераш хьекъале, кхе-таме, могаш, оьзда, къинхетаме, я цхъана дашца аьлча — бераш: иманехь кхиорехь коьрта меттиг дІалоцу зудчо, нанас. Адаман уггар хьалхара хьехархо нана ю. Цо Іамадо бер меттан хьалха-ра дош ала а, цо Іамадо иза кхерамах, бохамах лардала а, диканиг, вониг къасто а, къинхетаме хила а, цо хьоьху берана оьзда гІиллакхаш а.

Зеделла ду, хьекъалца, Іилманца, оьздангаллица, къинхе-тамаллица, адамашна пайдехьа гІуллакхашца дуьненан исторехь дикачу агІор цІе йоккхуш гІарабевллачу нехан наной, хІусамнаной хьекъале, оьзда, къинхетаме, Делах тешаш, ДелахІ кхоьруш а зударий хилла хилар. Зударий оьзда, могаш, къинхе-; аме, иманехь болу къам иманехь хуьлу, ткъа зударий оьздан-; галлех боьхнехь, и къам иманах, оьздангаллех а дохаран коьрта билгало ю. Амма зударий иманах, оьздангаллех ца буху, оцу къоман боьрша нах хьалха иманах, оьздангаллех а боьхначул, тІаьхьа а бен. Нагахь санна, къоман боьрша нах иманехь, оьзда, къинхетаме, собаре, доьналле къонахой беллахь, шайн зударийн сий, могашалла, оьздангалла ларъеш беллахь, оцу къоман зударий цкъа а оьздангаллех бухур бац. Амма зударийн дай, вежаринц кІентий, хІусамдай оьзда, иманехь бацахь, къонахой бацахь, це-І ран зударшна маршо йолу царех тера хила.

Адамийн юкъараллехь зударша Іаламат доккхачу маьІнив а, жоьпаллин а меттиг дІалоцуш хиларна КъорІан чохь а, Суннашкахь а зударех, зударийн, боьршачу нехан а, хІусамден хІусамненан а, дай-нанойн, берийн а юкъаметтигех лаьцна дук кха а, чІогІа а аьлла. Царех лаьцна бІе гергга аят ду КъорІаІ чохь. КъорІан чохь а, Пайхамаран хьадисашкахь а цхьа дош ца аьлла зуда сийсаъеш, цуьнан бакъонаш лахъеш, эшош. ДІа мел аьлла дош зуда, нана лоруш, цуьнан сий, оьздангалла ларъеш аьлла.

Зуда уггар хьалха нана ю. Цо кийрахь хала лелаво доьзал хо, хала дуьненчу воккху/ *КъорІан, 31 сура, 14 аят; 46 сура, 1 аят*/, лазарша хьийзош, яларна кхерам болуш. Исс баттахь не нан кийрахь цуьнан кхача буу бери, дуьненчу даьлча шина нн рахь ненан некхах декхаш кхуьу иза */2 сура, 233 аят*/. Бера мацделча, дилхича иза дакхо хьалагІуьттуш, буьйсанах набарза, сема хуьлу ненан. Шен беран са ца далийта шен са дІадала кий-ча хуьлу иза, цундела зударий, уггар хьалха наной, дуьхьал хуь-лу муьлххачу а тІамна, адамийн цІий Іанорна, адамаш дайарна.

КъорІан чохь а, шариІатехь а бусалбанашна доьзал кхолла-рехь а, иманехь кхиорехь а тІедехкина декхарш а, хьарам дина дихкинарш а ду. Бусалба стага и декхарш кхочушдеш ца хилча, хьарам дина дихкинарш лелош хилча, цуьнан доьзал кхуллуш йоккхучу хьалхарчу гІулча тІера дІа талхадо Дала бусалба ада-машна тІедехкина декхарш, цундела вай иманах, оьздангаллех дохаран коьртачу бахъанех цхьаь ду иза.

10

Зудчун бертаза, нуьцкъах маре йигна зуда стагана хьарам йо шариІато. Маре деш долу

стаг а, зуда а возшашна реза доцуш я шиннах цхъаь вукхунна реза доцуш и шиь цхъаьнатоьхча, цаьршиннен дахар декъаза хуьлу, доьзалехь барт, марзо ца хуь-лу, ден-ненан юкъаметтигаша зуламе Iаткъам бо берашна. Цун-дела цамагадо шарифато йоьIан бертаза, нуьцкъах маре ялар а, йигар а.

Маре йоьду йоI, иза а, цуьнан да-нана реза а долуш, церан хIусамера араяккхале, йоьIан а, кIентан а гергарчийн векалшна хьалха шиь теш волуш, юьртан имама я къедас там-мах бина дIайига еза/ 4 сура, 25 аят/. Маре деш долу шиь я шиннах цхъаь Далла Iамал еш дацахь, цаьршина юкъахь мах бар ца магадо/ 2 сура, 221, 236 аяташ/. Мах беш я зуда юьтуш теш хIоттийна шиь стаг Далла Iамал еш, дог цIена, тешаме, хьанал хила веза/ 65 сура, 2 аят/. Мах бале кIанта йоIах куьг тохар доьхку шарифато. Ткъа мах бале и шиь цхъаьнаIер хьарам, зина лору, и шиь иштта цхъаьна а Iийна кхоллавелла доьзалхо зинах кхолладелла къутIа лору.

Мах бечу хенахь йоI юьгучу кIанта бина тIелацамаш /там, урдо, совIаташ, кхидерг а/ йозанан барта тIе дIаязбо, цунна буха куьйгаш яздо маре дечу кIанта, йоIа а, имама, шина тешо а. Има-ма мухIарца чIагIбой, и барт йоIе дIало. Нагахь санна, зуда а, бераш а кхаба стеган аьтто бацахь, зуда ялор къобал ца до шарифато.

Лаххара а 90 % нохчаша кхочуш деш дац и декхарш. Доь-зал кхолла стаг, зуда а цхъаьнакхеташ йоккхучу хьалхарчу гIулча тIехь талхадо шарифато тIедехкина декхарш. Дукхаьолахь, дена-нанна а ца хууш, буса къайлах маре йоьду йоI. Мах бар шолгIачу дийнахь кхочушдо. Ткъа йоI нуьцкъаха ядийна йигча, йоI йолчу нахаца машар, барт бан гIерташ, мах бар шина-кхаа дийнахь ца хуьлу. Мах бале оцу юккъехь кIант, йоI цхъаьна Iер зина лору, нагахь санна цаьршиннен доьзалхо кхоллалахь, къутIа лору. Иштта кхоллавелла доьзалхо иманехь хуьлийла дац.

Дукхаьолахь маре деш болу вайн кегийрхой ламаз деш, марханаш кхобуш-м муххале ца хуьлура, цхъаболчарна, ур-ат-тала, алхьам, къулханаш деша а ца хаьа. Мах беш тешаш хIиттабо хьалха тIенисбелла нах. Далла Iамал еш боцурш а, малар мо-лурш а. Уьш дог цIена, хьанал хилар а ца хьехадо.

Стага а, зудчо а шаьш маре деш а, церан мах бечу моллана-ша а, оцу хьалхарчу уггаре а жоьпаллечу муьрехь талхадо бу-салба дино шайна тIедехкина декхарш. Иштта кхоллабеллачу доьзалехь иман, оздангалла а муха хир ю?

11

Зуда йитар Iаламат чолхе а, жоьпаллин а гIуллакх хилла нохчийн къоман Iадатехь, ткъа шарифатехь хIинца а иштта до-луш ду иза. Нохчийн Iадатехь зуда йита бакьо яцара, нагахь; санна цуьнгара цхъа боккха бехк ца баьлlexь. Иштта бехк баьл-; ла йитина цIаеанчу зудчунна тIехь эхьан томмагIа дуьсура' цуьнан ерриге а оьмарехь. И эхь цуьнан гергарчу нахана тIе а догIура. Цундела, цара шайн невце я цуьнан гергарчу нахе а цхъаьна жоп доьхура: шайн зудчуьнгара хIун бехкбаьлла яйити-; на цIа, хIусамдена муьтIахь, тешаме яцара иза я доьзална хьал-ха шен декхарш кхочушдан хьекьал, кхетам, могашалла йоцуш гIорасиз яра иза, кхин а, кхин а. Иштта цхъа бехк ца баьлlexь, зуда йита бакьо яцара майрачун. Ткъа зудчунна тIе зуда ялор-мI дуьйцу а ца хезнера вайн дайшна. ТIаккха-м зудчун а, стеган а нахана юкъа мостагIалла дужура.

Шарифатехь майрачунна зуда йита бакьо ло, нагахь санна и зуда хьекьалх тилла я бIаьрзе, я дарба доцуш уьне цамгар йо-луш елахь, я хIусамдена тешаме яцахь, я доьзалхо ца хуьлуш елахь, я хIусамдеца цхъаьна Iен ца мегаш, дегIаца сакхташ де-лахь, я хIусамдена а, доьзална а хьалха шен декхарш кхочушдац гIорасиз елахь. Царах муьлхха а цхъа бахьана я бехк зудчуьнца

белахь, иза йита, цунах дIакъаста бакьо ю майрачун, амма царех цхъа а бахьана, бехк цуьнан бацахь, иза йита бакьо ца ло. Оцу бахьанех цхъаь майрачуьнца делахь, зудчунна а бакьоло цунах дIакъаста. Царел совнаха, майрачух дIакъаста зудчунна бакьо ло, нагахь санна иза тIех верстина велахь.

Амма и сакхташ я бехкаш доцу зуда йитар нийса ца лору шарифатехь. Ткъа нохчашлахь дукха меттигаш нисло шена муьтIахь а, тешаме а, могаш, озда, кьинхетаме а йолу зуда шена

Кордийча я малар меллачу хенахь кхин хазьеллехь, иза цийнах, доьзалх йоккхий, длайохуйтуш, я цунна тге зуда ялош.

Шариатехь цхьана боьршачу стеган йиь зуда хила магий-нехь а, зуда йитар а, зудчунна тге зуда ялор а, цхьана хенахь ши зуда хилар а Иаламат кезиг ду вайна гондла дехачу бусалба къаьм-нашлахь. Амма иза чога даьржина нохчашлахь. Зудчунна тге зуда ялийча, бухарчу зудчуьнга а, цуьнан берашка а кхочу бохам а, бала бийца хала ду. Тееанчу зудчуьнга а, иза ялийначу шайн дега а цабезам беа берийн дегнаш чохь шаьш дуьненахь йоккхучу ерриге а хенахь. Хетте а вайн молланаша иза къо-балдеш, махбо церан.

Хетарехь, нохчашлахь шариат а, къоман Iадат а талхош зуда йитар я зудчунна тге зуда ялор а Шемалан заманахь юкъа-даьлла. Хетехь, иттаннаш шерашкахь бахбеллачу тIамо дук-кха а боьрша нах дIахьора, зударий жоьра буьсура, кхиьначу мехкашна маре баха боьрша нах ца тоьара. Оцу бахьанашна дуккха а лахделлера бераш дуьненчу довлар, тIамо лахдина къам тIекхийар а. Ткъа Шемална тIемалой оьшура, цкъа-делахь, бераш хилийта а, шолгIа-делахь, марехь боцу зударий зинан новкъа ца бовлийта а Иалашо йолуш. Шариат а, Iадат а талхош Шемала юкъадаьккхира маре баха хан йолу мехкарий а, къона жоьра зударий а, зудчунна тге маре бахар а, бигар а тIедожош. Йобду-чун а, ялочун а бертаза зудчунна тге зуда йига дуьхьалваьлларг зиндана чу а вуллий, иза реза хиллалц дийнахь-буса цуьнгара эппаза гIуда а доккхуш, цу чохь латтавора.

Иза а цхьа масал ду тIамо адамаш оьздангаллех дохош хи-ларан. Диканиг, оьзданиг адамашка тIелацийта, леладайт хала ^хУьлу, ткъа зуламечо сиха орам тосу. Хетехь, оцу тIеман зама-нахь, талхо долийна шариат а, къоман Iадат а, и тIом чекхбаьл-лачул тIаьхьа а халкъана юкъахь дисира. Юьхьанца таро йолчу наха ялайора масех зуда, тIаьхьа — шайна луьучара.

12

Доьзал иманах, оьздангаллех бохучу бахьанех цхьаь а, нох чийн къам кхетамна тIаьхьадисаран билгало а ю нохчийн боьр-шачу наха дукха зударий кхийлар а, зударша дукха маренаш дар а, зударшна, берашна тге зуда ялор а, маре яхар а. Бусалба' динехь боьршачу стеган еанга кхаччалц зуда хила магадо боху чух нийса ца кхета нохчий, ткъа Iеламнахана уьш нийса кхето а] ца хаьа я ца лаьа.

Иманехь, могаш, оьзда, хIусамдена тешаме, муьтIахь йолчу зудчунна, берийн нанна тге зуда яло магаш меттиг ца хаьа суна КьорIан чохь а, Пайхамаран хьадисашкахь а, шариатехь а. Iалайсалам, вайн Пайхамара дуьхььара ялийна Хадижда цул пхийт-та шо йоккха хилла, амма иза дуьненахь йолуш цунна тге зуда ца ялош, цуьнца бертахь, вовшашна муьтIахь ткье пхеа шарахь ваьхна иза. Зудчунна тге зуда яло боьршачу стагана магаш, я нийсса аьлча, еанга кхаччалц зуда хила тардолуьйтуш бахьа наш а, некъаш а ду шариатехь. Коьртачу декьана лакхахь) вай дийцина, зуда а, майра а дIасакъаста бакьо луш долу бахьа наш ду. КьорIан чохь боху, нагахь санна айхьа балийначу зу даршна юккъехь хьайга нийсо ялур елахь, верас воцуш байлахь йисина йоI ялае, шиь, кхоь, еанга кхаччалц. И нийсо хьайга, ялур яцахь, цхьаь ялаей, цуьнца ваха /4 сура, 3 аят/. КхидI«| а боху, амма хьуна мел лаарх а, хьо мел гIертарх а айхьа ба-| лийначу зударшна юккъехь хьоьга нийсо ялур яц / 4 сура, I2d[аят/.

Iалайсалам, вайн Пайхамара а, цуьнан асхьабаша а зудчунна] тге зуда ялош хилла, нагахь санна иза яло цхьа доккха бахьан хилча. Масала, бухара зуда цамгаро лаьцна я заьIап, я доьзалх ца хуьлуш, я божабер ца хуьлуш, дуьненчу даьлларг ца дуьсуIв) хилча. Цкъа-делахь, тге яло зуда бухарчун бертахь иза реза йолуш ялайора. ШолгIа-делахь, тге яло зуда муьлхха а, шайн хазьелларг ца ялайора. Да-нана, верас воцуш байлахь бисина мех карий а, хIусамдай белла я тIамехь байина берашца жоьра биси на зударий балабора. И шаьш бало зударий шайн берех а ц: къастабора, берашца цхьаьна балабора, Делан дуьхьа оцу зуда-рийн а, берийн а дола дан. Iалайсалам, вайн Пайхамара шийтт: зуда ялийна боху /Уроки ислама. Махачкала, 1997 г. стр. 6/ царех барXI гIазотан тIамехь хIусамдай белла жоьра бисина, цхьа| берш байш кхобуш болу зударий хилла.

Ткъа нохчаша зудчунна тге зуда муха ялайо вайна хаьа. Бу-хара зуда иманехь, оьзда,

могаш а, шена муьгIахь, тешаме йоллу-шехь, цуьнан кIентий, йоIарий а боллушехь, иза шен хIусамдеца а, берашца а яха лууш йоллушехь, шайна хазьелла муьлхха а зуда ялайо. Оцу тIе ялочу зудчун бераш делахь, иза царех а къастош. Керлачу майрачо цуьнан бераш ненаца дIа ца дуьгу, иза берашна тIе а ца йохуьйту, берийн дас цунна бераш ца гой-туш меттигаш хуьлу дукха.

ХIусамдай а белла, берашца цхьа бисина нохчийн зударий, цхьа наггахь ерг бен, бераш дIа а тийсина маре ца йоьду. Хийла къона, хаза зударий бу иштта бисина, бераш кхобуш цIахь Iаш, хеназа къанлуш. Декъаза хуьлу церан дахар. Ков-керт церан кочахь хуьлу. Берашна рицкъа, тIедуха, когадуха латтадо цара. Даима дIа царех дог Iийжа оцу зударийн. Бераш даккхий хилча, кIенташна зударий бало, йоIарий маре бахийта гIайгIа бо.

Кхин тайпа зударий бу, берех а къастош битина цIа бахкий-тина, кхечанхьа маре а бахана шайн берийн сий ца дайа, царна эхь ца дан, маре а ца боьлхуш къанлуш. И шайх дIакъастийна бераш даккхий хилча, мацца а цкъа шайна тIедерзаре, царех шайна гIовла хиларе сатуьйсун Iаш.

Зударшна, берашна а тIе маренаш дийриш кхин тайпа зуда-рий бу. Цхьанхьа шайн маре ца нисделча, кхечанхьа маре боьл-хуш, мосазза а маре деш. Цхьанхьа маре ца нисделла кхоллам галбаьлча, кхечанхьа шайн ирс ма лаха, дуьненах догдиллий, цаьр-га цIахь Iен ца боху ас. Амма зудчунна, берашна тIе маре а баха-на доьзалш а ца бохош, зударий боцчу нахе маре баха мегар ма дара уьш. Доьзал а бохош маре боьлху зударий адамаш ма дац. Ишттачу зударийн дуьне а, эхарт а декъаза дийр ду Дала.

13

Маре дарал хала, чолхе ду шарилатехь зуда а, майра а дIасакъастар я вуьшта аьлча — зуда йитар. Оцу хьокъехь дукха а, чIогIа а аьлла КъорIан чохь а, Пайхамаран хьадисашкахь а. Массанхьа а аьлларг зудчун бакъонаш, сий, оздангалла, мога-шалла ларъеш, доьзал ца бохийта чIогIа бух буьллуш а ду.

Зуда йита лакхахь дийцинчех цхьа бахьана хила деза. Юьтуш хилча, цхьацца бутт юкъа а болуьйтуш, кхузза йита боху шарилато /2 сура, 229-230 аяташ/. Цхьанаметта кхузза йитар ца магадо. Хан юкъа а йолуьйтуш зуда кхузза йитаран масех бахьана, маьIна ду. Цкъа-делахь, ойла ян, дохкодала, барт хила хан хуьлу цаьршиннен. ШолгIа-делахь, зуда дегIах доьзалхо хьарчаза цIена хиларан къастам бан хан хуьлу. КхозлагIа-делахь, шиннен а нахана цаьршинна юккъехь барт, машар бан, доьзал бухучух кIелхьарабаккха хан хуьлу /2 сура, 228 аят/. Амма, шозза йи-тича а и шиь дохко ца далахь, цаьршинна юккъехь машар ца хилахь, кхо бутт баьлча, кхозлагIа йитича иза гуттаренна а йита-ло, майрачунна юха ца кхочу. ТIаккха и зуда кхечу стаге маре а яхана, цо йитина цIа яйитича, хьалха хиллачу майрачунна юха цхьаьнакхета лаахь, дуьххьар ялош санна, там-мах беш цхьаь-накхета бакьо ю /2 сура, 230 аят/. КхозлагIа йитталц майра-чун кертахь Iен бакьо ю зудчун, амма вовшашца цхьана а тайпа юкъаметтиг а йоцуш. Оцу хенахь цунна кхача а, духар а кхин дерг а латто декхар ву майра.

Зуда а, майра а дIасакъаьстачу гIуллакх даьлча, цаьршин-на цхьатерра бакъонаш ло шарилато. Уьш лакхахь дийцинехь а, юха а карладоху ас. Шиннах цхьаь вукхунна ямарт, зина лелош делахь а; шиннах цхьаь доьзалхо цахиларна бехке делахь а; шиннах цхьаь иэсах даьлла делахь а; шиннах цхьаь бIаьрзе делахь а; шиннах цхьаьннан дарба доцу цамгар елахь а; шин-нах цхьаьннан цхьаьна Iен ца мегаш Iоврат сакхт елахь а; май-рачух дIакъаста зудчунна бакьо ло, нагахь санна майра барамал тIех верстина велахь а.

Царал совнаха, зудчунна а, майрачунна а дIасакъаста бакьо ло, нагахь санна шиннах цхьаь мел аларх, дехарш дича а, кхера-маш тийсича а Далла Iамал еш дацахь. Нагахь санна, зудчунна а, майрачунна а юккъера безам, марзо, барт а юхаметтахIуттур боцуш боьхна дIабаьлলেখь, иза юхаметтахIотто цаьршиннен гер-гарчийн ницкъ ца кхачахь. ТIаккха и шиь шаьш а, доьзал а Iазапехь ца латто, цаьршинна дIасакъаста бакьо ло шарилато.

Бакьо ца ло доьзалхо хьаьрчина зуда йитина араяккха. На-гахь санна, зуда доьзалхочуьнца елахь, цунах иза паргIат ял- ■ лалц цунна оьшург а латтош иза хьайн хIусамехь кхаба, ткъаЯ иза доьзалхочух маьршаяьлча, шаьшшиь цхьаьнакхеташ хилла-Я чу

бартаца зудчунна дала тѣлаѣчна урдо, кхидолу совгІаташИ /ахча, мотт-гІайба, даѣхний, кхин ерш/ иза реза еш дІа а луш, шиѣИ стаг теш хІоттош, йита боху /65 сура, 1,2,4-7 аяташ/. Дейтта-И пхийтта шо кхаччалц бер нанна кхачадо шариІато, нагахь саннаЯ иза иманехь кхетош-кхио ненан таро елахь. Оцу хенахь беранаИ оьшург латтор майрачунна тѣедожадо. Алименташ эр ду-кх царх.И

Нохчаша, шаѣш зуда юьтуш, и лакхахь дийцинарш цѣа а тергалдеш дац. Дукхахьолахь тешаш боцуш а юьту зуда. Иза дубьхал а йоцуш, хабар тухий а, кехат яздой а юьту. Цѣа я цѣяна метта кхузза: «Ас сайна хьарам йина, нахана хьанал а йина йити хьо», — олий а юьту. Иштта йитина зуда шариІатехь йиталуш яц, иштта йитина зуда маре гІахь, шен хьалхалерчу майрачун цѣра тѣехь а йолуш йоьду, иштта маре хьарам зина лору.

14

Добзалехь цатарбалар, ваьснаш, девнаш, зудий, майрий кьас-тар а, дукхахьолахь, маларна тѣра дІадолалуш хуьлу. И малар а дукха эвхьазадаьлла нохчашлахь. ХІинца болчу баккхийчу нахах 10-20 процент белахь кхин хир бац кьоначу хенахь а, кье-налла герга гІортталц малар малаза. Да молуш хилар боккха бохам бу добзална. Иза ца дийчича а вайна хууш ду. Дала хьа-рам дина вахош долу малар молу стаг волчу хІусамехь цѣа а иман-беркат, оьздангалла а хирг цахилар вайна даима схьадубь-цуш ду. Амма, кхин цѣаѣ ду цѣа а вай ца дубьцуш я ойла ца еш. Медицинин Илмано теллина, чІагІдина ду алкоголикех, нар-команех а дубьнена ваьлла добзалхо дегІаца, хьекьалца я кхе-тамца цѣа сакхт доцуш ца хуьлу, аьлла. Иманехь муха хир ву и добзалхо?

Зудчунна а, боьршачу стагана а цѣхатерра дихкина зина, цаьр-шинна цѣхатерра таІзар а гайтина /24 сура, 2 аят/.

Уьш дерриг а герггарчу заманахь вай кхочушдийриг хиларх теша хала ду. Уггар хьалха иманехь боьхнарш боьрша нах бу. Цѣахь хусамнаной, бераш долу божарий синкьерамашкахула, лов-заршкахула зударшна тѣехьйзаш лела. ШПайн ярташна гена бевлча, гІаланашка, курорташка, санаторешка садаІа, балха, мехе бахча маларш муьйлуш, шайна хьарам, боьхачу зударшца сакьоб-РУШ лела цѣаболу божарий, нийсса аьлча, зина леладо цара. Иштта, кхечу махка, кхечу кьаьмнашна юкьд бахча, цѣахь хІусамнаной^а. бераш долу божарий цигахь кхечу кьомах, кхе-чу динехь болу³ УДарий балийна я царна тѣебахана бехаш бу. ТІаккха, цѣа хан яьлча цигара цІа а боьрзий, шайн хІусамнаношца цѣаьна бе-^{Ха} - Юха мах ца бича шен хІусамнана хьарам ма ю ишттачу^{ста} агана. Иштта лелачу боьршачу стеган бераш иманехь муха

ХІр ду?Сан тидам хилла, юьртахь эхь-иман долу кьона стаг цѣа-на-шина шарахь арахьа махка балха я мехе вахча, цуьнан амалш, гІиллакхаш а вочу агІор хийцалуш. Иштта, маларца а, кхечу а бахьнашца а оьздангаллех бухучу нахех ас яздина «Ирхеш» романна а, цѣамогІа дийцаршна а тѣехь.

Цѣа пхи-ялх шо хьалха даррехь малар, цигаьркаш йохка ца баьхьара нах. Тахана товар духкуш ду гІаланийн, яртийн урамашкахь. Кьеначу, кьоначу зударша а, бераша а. Тахана духкуш бу, хьанна хаьа, и шаьш духку малар кхана мала а, ци-гаьрка оза а буьйлабала а мега.

Ойла ел аш, цѣа зуда а ялийна, цѣа маре а бахана шайн добзал кхоьллинарш дукха бу я шозза а, кхузза а, кхин алсам а зударий балийнарш я маре баханарш дукха бу? Иштта маре-наш долуш я деца, я ненаца а доцуш бераш мел ду? И бераш иманехь, оьзда хьан кхиор ду? Цѣа-делахь, и дукха зударий бало божарий а, я дукха маре ден зударий а ма ца хуьлу оьзда, има-нехь нисбелла. Иман, адамалла, оьздангалла йолчу стага шен зуд-чунна, берашна тѣе зуда а ялор яц, зудчунна а, берашна а тѣе зуд маре а гІур яц. Акха адамаш ма ду уьи.

Лаххара а шина шарахь шен бер некхах дакхор нанна тѣедожадо КьорІано /2 сура, 233 аят/. Оцу декхарх и паргІатйоккху, нагахь иза цамогуш, сакхте, некхехь шура йоцу-ш елахь. ТІаккха бакьо ло кхечу зудчуьнга бер дакхадайт, нагахь и аьтто бацахь, кхин кхача бао. Тѣа вайн зударша хІун до? Шайн догІамаш кепак, куьцах духур ду бохуш, цѣа а некхе а ц ухьуш, туьканара оьций шишанашца кхача баабо берашна.

Иштта, пхийтта шаре даллалц бер ненаца хила деза аьлла д бусалба динехь. Тѣа

майрачо доьзалхочуьнца а йолуш йитин чу зудчо шен бер дуьненчу ма-даьллинехь, цкъа некхе а ц ухьуш майрачун нахе д'алуш, я ша майрачо йитина д'айохуьйту некхехь долу жима бер д'а а тосий д'айоьдуш а меттигаш ме дукха хуьлу вайна юк'бахь.

Ишттачу берийн ирс а муха хир ду, уьш иманехь а х'ан кхи ор ду, иштта доьзал боьхначу я бохийначу доьзалехь иман а мух хирду?

Доьзал кхолла стаг а, зуда а цхьаьнакхеташ дуьххьара йок кхучу г'улча т'ехь дуккха а нохчаша дуьззина кхочуш ца д Дала, бусалба дино бусалба адамашна т'едехкина декхарш. Уь кхочуш ца до зуда а, майра а д'асак'аьсташ а. Нана а, бераш вовшехк'естош уггар дакхийчех к'а латадо вай. Зударийн сий

оьздангалла, могашалла, церан бак'онаш лар'е, цаьрца к'инхе-таме хила аьлла Дала бусалба адамашна т'едехкина декхарш талхадо вай. Цундела, кхечу бусалба к'аьмнашца дуьстича, нох-чийн к'ома юк'бахь Iаламат дукха бу шозза-кхузза, мосазза зу-дарий балийна боьрша нах а, иштта маренаш дина зударий а, да-нана дуьненахь дийна а долуш, царех хаьдда байлахь дисина, дак'азадевлла бераш а.

И тайпа г'уллакхаш бусалба дино магош доцийла ца хууш, ца гуш а бац вайн баккхий нах, Iеламнах, х'аьжой а. Пач-х'алкхан г'уллакхашна а, политикана а юк'а а ца г'ерташ, я нийсса аьлча — шайна цахуучу, шаьш ох'ланаш боцчу г'уллакхашна юк'а а ца г'ерташ, адамаш иманехь нисдан х'унда ца г'оьрта уьш?

15

Дала уггар даккхийчу к'инойх лерина х'агI-гамо ю вайна юк'бахь даима лелаш. Геннара схьадог'уш цхьа кица ду вайн: кхечу к'омах болчу наха нохчашка, шун элий муьлш бу аьлла хаьттича, жоп луш хилла боху: тхан элий бац, тхо дерриге а элий ду. Цуьнан к'орггера ойла а ца еш, вай х'инца а дозалица олу: нохчийн к'оман элий, лайш ца хилла, массо а цх'анийс-са бак'онаш йолуш баьхна.

Цуьнан бокк'алла маьIна х'ун ду аьлча, оха тхешан к'онахой цкъа а к'оман коьрте ца х'иттийна, церан сий ца дина, ларбина а бац, тхан цкъа а, цхьа а Iедал ца хилла, тхо анархисташ хилла бохург ду. Амма х'окху т'аххьарчу кхаа б'е шарахь нохчашна т'ехь олалла деш элий хилла, нохчийн к'омах боцурш. Шайн х'ек'але, оьзда, доьналле нах к'омана коьрте а х'иттийна, шайн кхоллам церан кара д'а ца бала ХУШ-чу б'ешарахь шайна т'ехь Iедал латто г'ебартойн, чергазойн, г'умкийн, суьйлийн а элий балабора нохчаша. Царна шортта ял а, тоьллачуьра б'еннаш, эзарнаш десятинаш мохк а луш.

XIX-чу б'ешарахь нохчий Россин олаллина к'ел бахча, ур-ат-талла, приставан даржехь а шиь-кхоь велахь, кхин нохчо вацара. Округийн х'аькамаш а, к'юштийн приставаш, берриг чиновникаш а оьрсийн, гуьржийн, эрмалойн, х'ирийн, дег'астанхойн, кхечу а к'аьмнех нах бара Нохчийчохь. Ткъа Советийн Iедал т'едеьча нохчашна т'ехь куьйгалла х'ан дина вайна хууш ду.

Нохчийн к'омана д'аяханчу заманахь а ца хиьна, я ца лиьна, шен х'ек'але, кхетаме, оьзда, доьналле к'онахой к'асто, уьш коьрте а х'иттийна, шен кхоллам церан кара а белла, кхин долу к'аьмнаш санна даха. Ткъа к'омана т'е цхьа бохам беьча, ишт-та к'онахой ша-шах халк'ана коьрте нисбелча, уьш лера а, ларбан а ца хиьна я ца лиьна.

Кавказан ламанхойн шайн маршонехьа боламаш дуьххьарлерачу имаман Мансуран ц'е исторехь эзарнаш шерашкахь яха йисина. Амма шен к'омана т'е бохам беьча цуьнан коьрте нисвелла иза, ши бутт балале шен нохчаша махках а ваьккхина, ялх шарахь эдагашна /адыгашна/ юк'бахь вехира, церан к'оман маршонехьа боламашна т'ехь куьйгалла а деш. Оьрсаша цигара йийсаре вигна иза Шлиссельбургски г'юпан набахтехь кхелхина. И шен турпал д'авоьллина меттиг ца хаьа нохчийн к'омана.

Таймин Бийболат Кавказехь, Россехь, Персехь, Турцехь г'араваьлла вевзаш т'еман баьчча, говза политик, дипломат, доьналле к'онах а вара. Тахана санна, тайпанашка дек'аделла нохчийн халк' цхьана а тоьхна, цунах цхьа буй а бина, паччах'ан колонизаторех цуьнан маршо лар'ян г'оьртира иза. I825-чу шеран май баттахь Майратуьпахь шозза нохчийн к'оман гулам гулбира цо, имам харжийта. Цкъа гулбелча, барт ца хилла, д'асабахара нах.

25-чу майхь, шозлагIа гулбелча, нохчо ца харжа, ДегIастанарчу Кудутлу юьртара схьаваьлла суьйли Махьмуд имам хаьржира. Цамгаро лаьцна Бийболат паччахьан эскарийн командованин ямартлонца цуьнан чIирхоша гIумкаша вийра. Иза дIаваьल्लीна каш мичхьа ду ца хууш, кьийсамаш бу тахана а. ДегIастанахь имам кхайкхийначу Шемалан имамалла шаре а дер дацара нохчийн баьччанаш Ташу-Хьаьжа, ШоIип-молла, Удди-молла, Жовтха, Домби, Оьздамар, кхин, кхин а ца хиллехьара. Нохчийн тIемалоша ДегIастана а боьлхуш цигахь цунна гIо дора. Нохчийчухула цунна тIегIерта оьрсийн эскарш сецадора. 1839-чу шеран августехь шайна гIо деш виь эзар гергга дегIастанхо а волуш оьрсийн эскарша Ахульго дIалаьцча, шеца ворхI накьост а волуш шен доьзалца Шемал ведда Нохчийчу веьча, лакхахь цIераш яьхначу нохчийн баьччанаша тIелецира иза. 1840-чу шарахь Нохчийчоьхь юкьара гIаттам болабелча лакхахь цIераш яьхначу баьччанех муьлхха а имам хила хьекьал, Илма, доьналла долуш воллушехьа, нохчо ца харжа, Шемал имамхаьржира нохчаша. Цул тIаьхьа, пхи-ялх шо далале, нохчийн оцу кьонахойх цхьа а дийна ца висира. ШоIип-молла, Удди-молла, Домби нохчаша шаьш байира Оьздамар нохчаша тIелаьцначу гIумкийчо вийра, биснарш тIамехь байира, я цамгарх кхелхира.

ЗаьIапхо хилча а ца соцуш, кьанваллалц шен кьоман маршонехьа кьийсина БойсагIар, уггар хала киртиг тIехIоьттича, массара дIа а тесна, шен доьзалца цхьа висча, йийсаре вигна Хасин-юртахь ирхьоблтира.

Цуьнан а тIехIотта кошан барз бац.

Оьрсийн гIарабевллачу инарлийн Граббен, Воронцовн эскарш-на тIехь толамаш баьхна гIараваьлла ши полководец вара цIонтаройн ШоIип-Молла, шелахойн ТIелхаг а. Цаьршиннен тIеман тактика тахана а Iамош ю Россин тIеман академешкахь. ШоIип-Молла шен цIонтароша вийра. TIом чекхбаьллачул тIаьхьа, 60-чу шерийн юьххьехь, цамгарх дIакхелхира ТIелхиг. Иза дIаваьллинчу буса цхьана наха кошара схьадаьккхина цуьнан дакьа, цуьнан доьзалан цIийнан неIарна араьхьа тIе а тов-жийна, дIахIоттийнера. Iуьйранна доьзало неI схьайиллича, цIа чу охьадоьжнера ТIелхиган дакьа...

Нохчашна дага а ца вогIу шайн заманахь Россин тIеман исторехь гIараваьлла и ши полководец.

1877-чу шарахь хиллачу нохчийн гIаттаман куьйгалхо 26 шо хенара кьона Iаьлбаг-Хьаьжа, гIаттам хьаьшначул тIаьхьа ша баьханехь халкъ ца хьийзадайт, шен лаамехь Iедална тIевахара.-Iедало ша ирхьуллур вуйла хуьушехьа. Ша тангIалкхашна кIел вига тIевеанчу эпсарна мийра тоьхна цергаш яьхна, цхьаьнг-ге а шех куьг ца Iуттуьйтуш, вахана гIанта хьала а ваьлла, ша-шен логах муш а тесна, ша ког тоьхна кIелхьара гIант дIа а харцийна, ирхьоллавеллера иза.

Iаьлбаг гIаттамна коьрте хаьржича, иза кьобал ца вира цуь-нан шен зандакьойн тайпано.

Iаьлбаг-Хьаьжин а, Соьлжа-ГIалахь цуьнца цхьаьна ирхьобл-линчу нохчийн шийтта турпалхочун каш дац, уьш дIабоьхкина меттиг а ца хаьа нохчийн халкъана.

Россехь а, гена мехкашкахь а цIе йоккхуш нохчийн кьоман турпалхо вара Харачойн Зелама. Нохчаша шаьш ямартлонца вейтира иза. Дийца воьлча нохчийн исторехь дукха ду и тайпа масалш.

Кхечу кьаьмнашца цхьа а тайпа хьагI яц сан, цаьрга боккха лерам а бу сан. Дуьненахь цхьа а зуламе, вон кьам дац, амма массо а кьаьмнех зуламхой бовлу. Дуьненара дерриге а кьаьмнаш цхьана Дала кхоьल्लीна. Цхьана заманахь Нохчийчу, нохчийн кьомана тIебаьхкина, цо тIелецна нах вон хилла ала а ца гIерта со. Со ала гIертарг кхин ду. **Шен кьонахой дIа а тоьттуш, уьш сийсазбеш, уьш ца ларбеш, кхечу кьаьмнех нах коьрте а хIиттош, хIунда даьхна вайн халкъ? Вайна вешан кьонахой хIунда ца бевза, уьш коьрте хIунда ца боху, цаьрга ла хIунда ца дугIу, уьш хIунда ца ларбо? Вайна кьонахчунна — кьонах ву, дикачунна — дика ву, хьекьалечунна — хьекьал долуш ву ала хIунда ца лаьа. Шечул алсам сискал, бахам берг, шечул дика хIусам ерг хIунда ца веза? Вайн вовшашца I хьаьнаш хIунда ю, барт хIунда ца хуьлу?**

Суна хетарехь, хIокху XX-чу бIешеран юьххьерчу муьрехь нохчашлахь коьртехь хьекьал, Илма а, доьналла а долуш стаг вара Эльдарханов Таьштамар. Тифлисехь хьехархойн

институт а яьккхина, нохчийн халкъ дешаран серлонга даккха г'ерташ болх а бина. Теркан областерчу къаьмнаша Пачхьалкхан Думе депутат а хаьржина, цигахь Іаламат хьекъале, чулацаме къамелаш дина. Революци хилча цхьана а партина юкъа ца вахара иза. Амма Нохчийчоьхь, Къилбаседа-Кавказехь хиллачу политически хиламашкахь жигара дакъалецира цо. Цкъа Горски Республикан серлонан министр вара иза, т'аккха цуьнан ЦИК-н председатель. Т'аьхьа Нохчийн Автономин область кхоьллича цуьнан ревкоман председатель, т'аьхьара. а нохчийн къоман хьалхарчу съездо областан ЦИК-н председатель хаьржира иза.

20-г'а шераш дуьйладелча Т.Эльдархановна дуьхьал болх бан йолаелира нохчийн ялх тоба. Коьртачу декъана цара иза бехкевора, цо шен болх баккхийчуй, Іеламнаханий т'етийжаш бо, иза шарІан суд ларъярехьа ву, х'етахь Нохчийчоьхь кхоллаелла комсомольски организаци цо д'асахецна, бохуш. Ас дешна оцу къийсамах лаьцна Нохчийн облЧК-н начальнико Ростоверчу край-ЧК-н начальнике яздина рапорт а, шена т'екхоьллина харц) эладитанаш Іорадохуш Т.Эльдархановс А.Микояне яздина ке-| хаташ а.

Оцу мотт-эладитанашца 1925-чу шеран сентябрехь облЦИК-н председатель волчуьра Т.Эльдарханов д'а а ваьккхина, цуьнанІ метта балкхаро Энеев Мохьмад х'оттийра. Т. Эльдархановца| цхьаьна мукъабехира ЦИК-н декъашхой: З. Шерипов, У. Гойсу-мов а. Т'аьхьа лецна х'аллакбира Митаев Іела, Соип-Молла, кхин| цхьамог'а г'арабевлла Іеламнах.

Нохчийн республикан партийни организаци кхоллаелчхьа-І на дуьйна 1990 шо кхаччалц цуьнан хьалхара секретарь нохчо ца хилла. Дуьхьара партин оргбюрон хьалхара секретарь оьр-си вара, т'аккха — гуьржи, цунна т'аьхьа, Т.Эльдархановна дуь-хьал жигара къийсина балкхаро Энеев Мохьмад вара, иза д'аваьлча даима оьрсий лаьттина КПСС обкоман хьалхара сек-ретараш. Ткъа оццу хенахь Къилбаседа-Кавказан ерриге а рес-публикашкахь КПСС-н обкоман хьалхара секретараш даима мет-тигерчу къаьмнех нах бара. 80-чу шарахь дара моьтту суна, цхьа Дег'ласта йоцчу ерриге а республикашкахь КПСС-н обкоман хьал-хара секретараш оьрсий х'иттийра, амма уьш дукха ца битира.

Дег'ластанахь г'аланийн, яртийн районийн организацийн хьал-хара секретараш берриге а меттигерчу къаьмнех нах бара. Ткъа вайн республикехь муха хилла вайна дика хаьа. Соьлжа-Г'алин а, г'алин районийн а парторганизацийн хьалхара секретараш цкъа а нохчий ца х'иттабора. Районехь бехарш берриге а нохчий боллушехь, цкъа а нохчо ца х'оттийра Гуьмса районан партор-ганизацин коьрте. Дукхахьолахь оьрсий хуьлура КПСС-н Шелан, Хьалха-Мартанан, Надтеречни, Веданан районийн парторганиза-цийн хьалхара секретараш. Т'аьхьарчу хенахь КПСС-н Веда-нан райкоман коьртехь оьрсийн зуда яра. 1957-чу шарахь дуьйна республикан МВД-н, КГБ-н, прокуратуран, суьдан, финансийн коьртехь нохчо вацара.

Нохчийчоьхь партийни организаци кхоллаелла 70. шо кхаьчча, КПСС ЦК-н бертаза, дуьхьара нохчо Завгаев Докка хаьржира цуьнан хьалхара секретарь. Иза декъалвеш, и денош даздира Нохчийчоьхь, саг'анаш дохуш, моьладаш доьшуш, ловзарш деш меттигаш а хилира. Амма цхьа шо а далале цунна дуьхьал митингаш йолийра Соьлжа-Г'алахь. Эххар а иза а, Лакхара Совета, правительство а д'асалаьлтира.

Тамашийна амал ю нохчийн. Кхечу къаьмнех болчу куьйгалхошна цкъа а арз ца яздора нохчаша лахахь а, лакхахь а, амма оццу даржашка нохчо х'оттийча, цунна аьрзнаш яздора Моск-варчу массо а инстанцешка. Цхьабакъду, цхьаболчу нохчашна шаьш дарже нисбелча, иза лардан ца хаьара. Курабовлу, харцо-наш, хьарамлонаш лелайо, озабезамаш бо, нехан а, шайн къоман а бала ца хуьлу. Иза а ду-кх вай кхетамна т'аьхьадисар.

Массо а къомо шена г'уллакхаш дина г'арабевлла дуьненара д'абахана шайн турпалхой, Іилманчаш, яздархой, кхиберш ле-раме дагахь латтабо. Масала, Дег'ластанахь церан х'олламаш, музейш, урабийн ц'ераш ю уьш бинчу ярташкахь а, Махачкалахь. Нохчийчоьхь яц. Харачойн Зеламханан ю бохуш скульптуран памятник яра Сиржа-Эвла уллохь, Ведана боьдучу некъа йис техь. Цунна гонахара керт йохийна, говран а, Зеламханан суртана а т'е нийсалла тоьпаш йиттина, меженаш йохийна. Асланбе Шериповн ц'арахчу тхан колхозан конторан кертыхь дик бина х'оллам бара цуьнан. Иза а бохийна д'абаьккхина. Цхьа на Мамакаев Іаьрбин музей ю Лаха-Неврехь, цуьнан к'анта Эдуарда вовшахтоьхна, ларъеш.

Нохчийн къам кхетамца т'аьхьадисаран кхин а цхьа билга ло ю иза а.

Цкъацкъа вешан кхетамца берийн амалшка доьрзу вай. Ваьшна цхьаммо, къаьсттина кхечу къомах волчу стага, я цхьа на тобано хаза хабар дийцича, царех атта теша, Іехало. Хьекъал нах цкъа а сийлахь ца хилла вайн къоман. Майра стаг, иза зу ламхо велахь а, цунах бІаьрг бузу. Хьекъале ву аьлча, нохчочун на хІумма а тамашийна ца хета, амма ша майра ву аьлча, и шен майралла гайта гІерташ, ши бІаьрг хьаббой, цІерга гІерта.

Оьрсаша, европейцаша а хьалха заманахь нохчех лаьцна оьр сийн маттахь яздина зорба тоьхнарш, дерриг бохург санна, дешн ас. Цара массара нохчий майра, доьналле, говза тІемалой бу аьл-ла, амма цхьаммо а уьш хьекъале бу аьлла яздина ца гина суна.

Вайн къам даима атта Іехалуш хиларан исторера цхьа ма-сех масал даладо ас.

І705-І7П-чуй шерашкахь оьрсийн Іедална дуьхьал герзаца гІаттам хилира башкирийн. Оцу кьийсамехь арахьара гІо оьшур царна. Я вуьшта аьлча, оццу хенахь Россера кхидолу къаьмна а оьрсийн правительствана дуьхьал гІовтта лаьара. Оцу Іалашонца Къилбаседа-Кавказерчу къаьмнашна юкъа бахкийтира цара уьш гІовттаме кхойкхуш, амма цхьаммо а церан кхайкхам тІе ца лецира. І708-чу шарахь Усрара схьа нохчийчу веанчу башкира Мура-та шайга и кхайкхам бича, иза имам а хаьржина, цунна тІаьхьа а хІиттина Терка-ГІала дІалаца бахана дуккха а нохчий цигахь байира. ТІаккха Терка тІерачу а, Астраханерчу а воеводаша шайн эскаршца Нохчийчу а баьхкина луьра таІзар дира нохчашна.

«Шул майра, доьналле къам дац хІокху лаьмнашкахь, исла-ман бІогІамаш ду шу!» — бохуш, хестош паччахьан Россина дуь-хьал ткьа шарахь нохчашка тІом байтира Шемала. Оцу тІамех ах хІаллакьхилла нохчийн халкъ а, ягийна, талийна чІанаяьккхин

Нохчийчоь дІа а тесна, ДегІастана дІавахана иза, ши бутт бала-ле цигахь шен доьзалца цхьаьна оьрсийн йийсаре вахара. Паччахьо сий деш тІеийцира шен йийсархо. Паччахьана муьтІахьаллина дуй биира Шемала. Ткъа паччахьо цуьнан кІенташна дворянство елира, имаман зударшна безачу механ совгІаташ дора. Калугехь царна баха хаза, йоккха дворец елира, царна баттахь пхийтга эзар сом ахча лора. Цхьана кІантана, Мохьмад-Шафина, инарлин чин делира паччахьо. ШолгІаниг ГІеза-Махьма, тІаьхьа туркойн эскарийн инарла хилира. Иштга, йийсарехь гІуллакхаш вон ца хилира, нохчаша шайн ах халкъ хІаллак а дойтуш, шайн ярташ а ягайойтуш, ткьа шарахь ги воьллина лелийначу Шемалан.

Ткъа герз карахь летахь йийсаре лаьцна шайх Мансур ко-гех-куьйгех гІоьмаш а тоьхна набахтехь валлийнера. Сибрех ба-хийтинчу нохчийн наибашна Атин Атабина а, Дуин Іуммина а кхачанна, духарна баттахь пхиппа сом лора. Шемална а, тІамна а дуьхьал, машарна, халкъехьа гІеттина эвлаяь Кунта-Хьаьжа нохчийн цхьацца Іеламнехан гІоьнца махках ваьккхира Шема-ла. Имам йийсаре ваханчул тІаьхьа, Даймахка цІа вирзича, нох-чийн ямартлонаш бахьана долуш паччахьан Іедало лаьцна Во-логодски губернерчу Устюжине ссылке вахийтира иза. Цигахь цунна кхачанна а, духарна а дийнахь-буса Іедало кхо кепек харж йора...

І876-чу шарахь нохчийн, дегІастанхойн, абхазийн, сванойн а тхьамданаша барт бира паччахьан Іедална дуьхьал халкъаш гІовтто. ДегІастанарчу тхьамданийн зІе яра хІетахь Стамбулехь вехачу туркойн эскарийн инарлица Шемалан кІантаца ГІеза-Махьмица. Барт хиллера, гІаттам хьалха сонтачу нохчаша а бо-лош, тІаккха дегІастанхой, абхазаш, сванаш а гІовттуш. І877-чу шеран ІЗ-чу апрелехь нохчаша гІаттам болийра. ДегІастанарчу тхьамданаша ГІеза-Махьмин пурбане ладоьгуш гІаттам ца болош пхи бутт гергга хан елира. Оццу хенахь паччахьан эскар-ша йоккхачу кьизаллица хьаьшира нохчийн гІаттам. Оцу гІаттамехь жигара дакъалецира Салатаеверчу а, Іаьндарчу а Дуккха а суьйлаша. Амма нохчийн гІаттам хьошуш оьрсийн эскаршна гІо деш а бара иттех эзар дегІастанхой. Уьш хилла а Ца Іара. Нохчийн, гІалгІайн, хІирийн, гІумкийн а дошлойн отря-Даш а яра. Оцу хІора йолахочунна баттахь пхийтга сом ял лора, Цул совнаха, нохчийн ярташ тало маршо еллера царна, дийна я вийна тІевалийнчу гІаттамхочух 25 сом ахча а лора. Нагахьсанна нохчашна дуьхьал дика латахь, дегІастанхойн йолахошна нохчийн латта лур ду аьлла дош а деллера Теркан областан хьаь-камо инарла Свистуновс.

Нохчийн гIаттам хьаьшначул тIаьхьа, дегIастанхойн тхьам-данийн бертаза халкъ гIеттира ДегIастанахь. ТIаккха, цабевл-лачу денна, гIаттамна коьрте хIиттира дегIастанхойн ханийн, бекийн тIаьхьенех нах. ДегIастанахь гIеттинчу халкъан дехар-ца цунна гIоьнна бахара нохчийн гIаттаман тхьамданахь. Амма уьш Тилитлахь а, СогIратлахь а ямартлонца оьрсийн инарлашка дIабелира дегIастанхойн феодалийн тIаьхьенаша.

ХIетахь хьалхе яьккхинчу нохчийн гIаттам чекхбелира ма-сех эзар стаг вийна, иттаннаш ярташ ягийна, бIеннаш доь-залш Сибрех а кхалхош. ГIаттаман 13 куьйгалхо ирхьоьлли-ра, ткьа стаг ткьатгIа шераш а, оьмарна а хенаш тоьхна ка-торге вахийтира.

Оцу гIаттаман кхолламах лаьцна ю сан «Лаьмнашкахь ткьес» роман. 1919-чу шеран июнехь ДегIастанара эккхийна Узун-Хьаьжа Ведана а веана охьахира. Кхузахь цо Кьилбаседа-Кавказан эми-рат» а, ша цуьнан эмир а кхайкхийра. Иза кьобалвеш, дуккха а нохчий тIаьхьахIиттира цунна. Вуьшта аьлча, нохчаша тIелецира иза.

1921-чу шеран январехь суьйлийн гIараваьллачу хьоладас Го-цинский Нажмуддина а, Шемалан кIентан кIанта СаьИд-бека а Iехийна Советийн Iедална дуьхьал халкъ гIеттира Ведана кIоштахь. И гIаттам йоккхачу кьизаллийца хьаьшира НКВД-н эскарша. Кхузахь халкъан цIий а Iанадайтина, СаьИд-бек ша схьа-веанчу Турце, Саудовски Араве дIавахара, ткьа Гоцинский висира 1925-гIа шо кхаччалц. Оцу деа шарахь иза бахьана долуш лаьм-нашкахь дукха нохчий хIаллакбира ЧК-н, НКВД-н а эскарша.

Иштта, араьхара тIебаьхкинчу нахах тешаш, Iехалуш царна тIаьхьа хIуьттуш, даима шаьш хIаллакбайтина нохчаша.

1917-чу шарахь Россехь революци хилча большевикаша Декрет даьккхира: Россерчу кьаьмнашна маршо а, шайн пачхьалкхаш кхолла бакьо а лур ю аьлла. ТIаккха, бусалба халкъашна, церан динна маршо лур ю аьлла, кхайкхам бира. Большевикаша дуьй-цург шаьш бIешерашкахь сатийсинарг, цуьнгахьа кьийсинарг хиллехь а, ларлуш хилира Кьилбаседа-Кавказера кхидолу кьаьм-наш. ТIаьхьа, граждански тIом болуш а, нохчаша санна больше-викашкахь доггах кьийсам а ца латтийра цара. Амма нохчий, гIалгIай а шайн баккхий нах, Iеламнах хьалха а болуш, большевикашна тIаьхьахIиттира. Муха ца хIуьтту, С. Орджоникид-зес а, С. Кировс а «**майра, кура гIалгIай, нохчий цхьаь санна массо а Советийн Iедалехьа гIевттина. Терка тIехь Советийн Iедалан кхоллам Нохчийчохь а, гIалгIайчохь а кьастош бу**» бохуш, уьш хестийча!

И шайн «майралла а, куралла а» гайта гIоьртина бIаьргаш хьабдина, лергаш кьевлина, даима санна цIерга лилхира нохчий. Деникинан 40 эзар эпсарх вовшахтоьхна тоьлла эскарш кхузахь дохорца нохчаша, гIалгIаша а юкьахйитира Деникинан Москва тIе кечийна поход. Ткьа ламанан кхечу кьаьмнаша, моттаргIанна санна, наггахь герз а кхуссуш, атта даьккхира Советийн Iедал, ткьа «майрачу, курачу нохчаша а, гIалгIаша а» беза мах текхира цунах. Оцу тIамехь эзарнаш тоьлла кIентий хIаллакхилира, иттанахь ярташ чим беш ягийра. Оццул шена муьтIахь хиллачу нохчашна а, гIалгIашна а хIун баркалла элира болыевикаша, Советийн Iедало? 20-30-чу шерашкахь Кьилбаседа-Кавказан цхьана а регионехь ца хиллачу тайпана боккха-чу барамехь репрессеш йира кхузахь, эххар а и ши халкъ лах-хьийна махках а даьккхира!

Цкьачунна истори Iадда а йитина, кхузаманакхьлерчу вайн амалшна тIеволу со. 1991-чу шарахь дуьйна схьа вай лелочу гIуллакхашка а хьаьжна ойла йича го, шайн амалшца, кхетамца нохчий ши бIе шо хьалхалерчех галбовлар бен, хIумма а дикачу агIор цуьрриг а хийцабелла цахилар.

Суна ца хезна, 1991-чу шеран августехь Москвахь ГКЧП-н путч хилча, СССР чохь дехачу цхьана а жимачу кьомо цунна дуьхьал митинг йина, оцу кьаьмнех наха Россин парламент ларьеш дакьа-лаьцна, бохуш. ХIетахь а, цхьана а кьомо цадинарг дира нохча-ша. Соьлжа-ГIалахь ГКЧП-на дуьхьал митинг а йира. Оцу де-ношкахь Россин парламент ларьеш кхо бIе кьона нохчо вара бохуш, дозаллаш а дора. Дера, вай санначу кьаьмнашца иза деш вай юьстах латтар а нийса хир дацара, амма массарна а юкьара схьа а кьаьстина, цхьаммо а

цадийриг деш верг изсехъ вац.

Цкъа СССР-н халкъан депутатийн съездехъ цхьаммо шен къамелехъ, Ёоттар а еш, дешнаш элира, Узбекистанан куьйгалхо И. Каримов ГКЧП-н куьйгалхошца уьйр йолуш хилла, аьлла. Ттаккха трибуне хьалаваьллачу Узбекистанан депутато эли-ра, ГКЧП-н путч йолчу деношкахъ И. Каримов республикехъ вацара /Инде я Пакистане вахана/, цигара иза цавирзича, вай муьлхачу агӀор хуьлу аьлла шегга хаьттича, Каримовс элира, вай цхьана а агӀор хир дац, ша кегийна худар Россис ша дуур ду, вайн гӀуллакх дац цу юкъагӀерта.

И Россин пачхьалкх, Ёедал бахьана долуш массо а заманахъ бохамаш хиллачу, халонаш, баланаш лайначу нохчийн жимачу халкъан хӀун бала бара, ша санна долу кхин къаьмнаш санна, юьстах а даьлла, тийна-таьӀна ца Ёаш, Россин чохьярчу гӀуллакхашна, цигахъ Ёедал къуьйсучу политически тобанийн, гӀеранийн а девнна юкъагӀерта?

Даррехъ а, къайлах а ГКЧП-н агӀорхьа бевллера цхьайолчу республикийн цхьацца куьйгалхой, къаьсттина а ХӀиричуьра. Амма цхьана а къомо оцу тӀехъ шайн куьйгалхой бехке ца бира, цхьа нохчий боцчара. ГКЧП-х «дог лезнарш» лобхура хӀетахъ районашкахъ а цхьаьна. Масала, ГКЧП-н кхайкхам зорба хӀунда тоьхна бохуш /цуьнан гӀуллакх эшам хуьлуш дирзинчул тӀаьхьа/, КПСС НажинЮьртан райкоман бюрохъ хьийзира рай-онан газетан редактор Гайрбеков Чага.

ГКЧП-на дуьхал Соьлжа-ГӀалахъ митинг ярна а, Россин Ла-кхара Совет ларьеш Москвахъ 300. нохчо латтарна а муха бар-калла элира нохчашна Ельцина а, цуьнан тобано а? Цул тӀаьхьа кхо бутт баьлча нохчийн къомана таӀзар дан Нохчийчу цкъа эскарш хьовсийра, хӀетахъ дуьйна массо агӀор Нохчийчоьнна блокадаш латтайо, шо даьлча гӀалгӀашна тӀехъ динарг а вайна хууш ду.

Ткъа ГКЧП-н куьйгалхошна а, оцу путчан жигарчу дакъа-лацархошна а тӀехъ хӀинца суд ца йина. Царех цхьаберш А. Лукьянов, А. Дзасохов, кхин, кхин а Госдуман депутаташ хаьр-жина. Ткъа хӀетахъ Ельцин а, цуьнан парламент ларьеш Ёожаллина хьалха лаьттина вайн махкахо Хасбулатов Руслан оцу Ельцина а, цуьнан тобано а Лефортан набахте кхоьссина.

СССР йобхначул тӀаьхьа цхьана а къомо шайн Лакхара Со-вет а, правительство а дӀаса ца лаьллина, беккъа цхьа нохчий боцчара. Нохч-ПалгӀайн республикан Лакхара Совет а, прави-тельство а дика яра ца боху ас. Царна тхаьш реза цахилар оха цхьадолчара дӀахьедира хӀеттахье /Обращение к гражданам республики. «Голос Чечено-Ингушетии», 3 сентября 1991 г., № 171; «Даймохк», 1 сентябрь 1991 шо, № 106/.

Лакхара Совет дӀасахеца езара Конституцица нийса догӀучу некъашца. Ткъа нохчаша митингаш еш, Лакхарчу Советан сес-си дӀайоьдуш зала чу а лилхина, нуьцкъах аракхийсира депутата-таш.

Нохчий боцчара шайн республикан лакхара куьйгалхой ца хийцира. Масала, Азербайджанехъ, Арменехъ, Гуьржехахъ, Узбе-кистанехъ, Туркменистанехъ, Казахстанехъ, Татарстанехъ, Баш-кирстанехъ, ДегӀастанахъ, ХӀиричохъ, Гебартойн-Балкхарехъ, и. дӀ. кх. а. Ткъа нохчаша «коммунисташ куьйгаллехъ буьтур бац вай», бохуш, республикан а, районийн а куьйгалхой дӀабехира, митингаш а еш. Церан меттигаш дӀалийцира коьртехъ Ёилма а, белхан говзалла, корматалла а йоцчу, атталла бригадана тӀехъ куьйгалла а ца динчу, митингашкахъ чӀогӀа маьхьарий хьекхна-чу наха. Лакхарчу куьйгалле наха хаьржинарш а коммунис-таш бара дукхахберш, амма халкъан кхолламца Цхьа а тайпа бала боцуш, сутара, ямарт нах. Уьш бу тахана нохчийн къоме хӀиттинчу халонашна бехке а, жоьпалле а.

Доцца аьлча, вайн къомо шегара майралла гайта гӀерташ ду-кха хьалхеш яьхна кхечу къаьмнашна юкъахъ хӀокху тӀаьхьарчу кхаа бӀе шарахъ, амма цкъа а толам ца бисина цуьнгахъ, эша-маш, бохамаш хуьлуш дирзина дӀа мел долийна гӀуллакх. Ла-кхахъ ма-аллара, цхьаммо я цхьана тобано, къаьсттина а кхечу къомах наха, ваьш майра ду аьлла хастийча, атта йехало, цара хӀуьа туьйра дийцича а иза бакъ хеташ, теша.

1991-чу шеран августехъ — октябрехъ а масех эзар стаг а гуллуш митинг лаьттира Соьлжа-ГӀалин майданахъ. Дукхахберш бак-кхий нах, хьаьжой, зударий. И митинг вовшахтоьхначара царна кхача а латтабора. Нийсса аьлча, колхозийн, совхозийн ялта, даьх-ний дойуш, предприятийн ахчанех харж еш. Гуьржехара, Азер-байджанера,

ДегIастанара, Прибалтикера, Пибартара, Абхазера, Та-тарстанера, кхечу мехкашкара шайн халкъийн векалш ду шаьш бохуш Нохчийчу схьаохучу наха оцу митингашкахь, телевиде-нехула а къамелаш дора нохчийн революци, нохчийн майралла, доьналла а хестош. Мацах С.Орджоникидзе, С.Кировс санна, «Кавказан кхоллам Нохчийчохь къастош бу, шаьш схьалаьцна-чу некъа тIера духа ма довлалаш, майра нохчий!», бохуш. Цара чIагIонаш йора шайн халкъаш муьлххачу а бохамехь а нохчаш-Ца цхьаьна хир ду, бохуш. Амма нохчаша шайн къоман йозуш йоцу маьрша пачхьалкх кхайкхийча, церан правительствоша иза къобальеш дош ца элира, вайн халкъана тIе халонаш хIиттича, хьана а халкъо гIо ца до. ХIинца бистхуьлу а ца хеза и «хал-къийн векалш»

Суна массарначул а тIех чIогIа лаьа нохчийн йозуш йоцу маьрша пачхьалкх хила, нохчийн халкъ дуьненахь сий-лерам болуш хьоле дехийла. Амма и лаам кхочушбан аьттонаш, таро-наш ма еза. Ткъа тахана иза а, важа а дан вайн ницкъ бац. Со ала гIертарг кхин ду: араьхарчу наха дуьйцучу хазчу туьйранех вай хIунда Iехало? Вайн лулара къаьмнаш а ма дац вайл кIилло а, сонта а. Вай даима кхечу къаьмнашна юкъахь хьалхеш хIунда йоху? Вай вешан хьекъале, кхетаме, оьзда, доьналле къонахой хIунда ца лбьру, хIунда ца ларбо? Вай вешан дахар даима май-раллица, герзаца, тIамца кхолла хIунда гIерта, цкъа мукъане а кортошца, хьекъалца болх бан хIунда ца гIоьрта?

18

Муьлххачу а колонизаторша шайна цхьа мохк дIалаца, ци-гара халкъ шайн олаллина кIел дерзо дагадеьча, уггар хьалха цуьнан амалш, гIиллакхаш, Iадаташ, кхетам толлу. ТIаккха оцу халкъан баьччанаш, динадай кхерош, кхьаьнаш луш оьцуш а, царна юкъа питанаш туьйсус, и халкъ дакъошка а доькъий, гIорасиз до. Нохчийн халкъана тIехь дIаяханчу заманахь ди-нарг, тахана а деш ду иза. ТIаккха дуьхьало ян я ницкъ а, я барт а боцу и халкъ шен олаллина кIел а даладой, даима иза бода-нехь латтадо, цуьнан мотт, истори, культура а хIаллакъярца цу-нах манкурт до.

И Iалашо кхочушъяр тIедуьллу метрополира схьа колонешка бохкуьитучу тIеман, граждански, динан а, массо а даржашкарчу чиновникашна. Шайна гIоьнна меттигерчу халкъа юкъара бох-калуш, эцалуш болу нах къастабо цара. Хьекъале, кхетаме бо-луш, амма шайн къоман кхолламан, бохамийн бала боцурш, шайн аьттонан бен ойла цайийраш, сутара, ямарт, къиза нах. Цабох-калуш а хуьлу, дуьхьало йийраш а хуьлу, амма колониальни Iедалша уьш шайна кхерамечу даржашка ца буьту, хIаллакбо я махках боху.

Нохчийн къам цунна шеначул дика девзара паччахьан ко-лонизаторшна, тIаьхьа советски-коммунистически Iедална, цуьнан истори, культура, хьекъал, кхетам, гIиллакхаш, амалш а. Тукхамаш, тайпанаш, гараш, вирдаш а. Бартбацар, хьагI-гамонаш, мостагIаллаш. Нийссаьлча, шен къоман исторех нохчаш-на хуург оьрсаша яздинарг бен дац. ХIунда аьлча, хIинца тIаьхьалц нохчийн къомах ца хилла шайн къоман мотт, исто-ри, культура дIаязъян, ларъян, кхио а кхетам, Iилма долуш нах. Оцу хьоле нохчийн къам кхачоран бахьанаш ас лакхахь дий-цина.

Цундела, вешан къоман кхоллам вайн карахь бисча, шаьш ма-ярра гучуевлла вайн сиркхонаш. Тахана къеггина хаало хьекъалечу Шемала «Нохчийн шайн къонахий лакха тIе хьала-бохуш гу а бац, зуламхой чутуьйсус ор а дац», - аьллачу деш-нийн кIорга чулацам. Шемалан и хьекъале дешнаш нийсса бIостанехьа маьIнехь леладо нохчаша. Нохчийн гу а бу, ор а ду. Амма вешан къонахий, турпалхой дуьненахь дийна болуш, сий-сазбеш ор чу туьйсус вай я бойу. Цунах лаьцна лакхахь масех масал далийна ас. Ткъа вешан зуламхой хестош гу тIе хьалабо-ху я цхьа ор чу ца тосу.

Сайн хестор дац сан хIара, «Еха буьйсанаш», «Лаьмнашкахь ткъес» романаш арайовллалц, иллешкахь буьйцу Таймин Бийболат, Мадин Жаьммирза, Адин Сурхо, Эвтархойн Ахмад, кхин масех воцург нохчашна буьйцу а ца хезнера, дIадаханчу бIешеращкахь нохчийн къоман маршонехьа къийсамехь шайн синош дIаделла бакъболу нохчийн къоман турпалхой. ХIокху тIаьхьарчу шерашкахь гучубевллачу керлачу политикаша шайн Iалашонна эшча дагабаьхкина царех байракх йина айбира шайх Мансур,

БойсагIар, кхин масех а.

Тахана мелла а халкъана вевзаш, халкъо лоруш а волу цхьа а стаг ца витина вай цунна тIе и эхье цхьа эладита ца кхуллуш, ца бехвеш. Нохчийчохь а, махкал арахьа бехарш а. Иза Иаламат доккха, зуламе сакхт ду нохчийн.

Амма вешан къомана ямарт хилла, бохамаш бина, зуламехьа бевлла нах, уьш дуьненахь дийна болуш а ца совцийна вай, дуь-ненара дIабевллачул тIаьхьа царех бакъдерг олуш исторехь цIераш яха а ца лаьа вайна. Цхьана зуламечу нехан меттанаш-ца, ямартлонашца Iедало байина я махках баьхна вайн къоман къонахой, эвлаяш а. Советан Iедал тIедеьча къоман заа хилла эзарнарш нах хIаллакбина. TIаккха халкъ махках даьккхина. Оцу бохамашна бехке Iедална тIе кьайлах меттанаш кхоьхьуш, даррехь органашкахь гIуллакх деш вайнах а ма хилла.

19

XIокху тIаьххьарчу шерашкахь цхьацца Илманчаш бевлл шаьп къоман «керла истори» язйо, бохуш. Хетарехь, цера Iалашо ю 1917 - 1990 шерашкахьлерачу вайн халкъан историн тIера 1917 - 1920 шерийн граждански а, 1941 - 1945 шерийн Сий лахь-Боккхачу Даймехкан а тIемийн турпала агIонаш дIаяйа Асланбек Шерипов нажжаз ван луурш а бевлла. TIаьххьарч тIеман ветеранийн а, Советски Союзан Турпалхойн а цIераш тIаьхь-тIаьхьа кIезиг хеза зорбанехь. Хьалхарчара - большеви кийн Iедалехьа кьийсарна, шолгIачара - Советски импери ларь ярна.

«Керла истори» язьярхоша схьалаьцнарг шайл хьалха хил ларг дерриге а бехдина, сийсаздина дIа а даьккхина, керлани кхолла гIиртинчу большевикийн амал ю.

I9I7-чу шарахь Россехь революци хилча, нохчийн къомо дог цIена цуьнгахьа а даьлла, Советийн Iедалехьа турпала кьийса: латтийра. Оцу кьийсамехь тIеман цIергахь ийгира эзарнаш нох чийн тоьлла кIентий, халкъан историна тIе шайн турпала цIера язйира ГIойтIа, Хьалха-Марта, ГихтIа, Iалхан-Юрт, БердкIел Цоцин-Эвла, кхин а цхьамогIа ярташа.

Большевикаша шаьш Iедалан коьрте бахча, белхалошна заводаш, фабрикаш, ахархошна - латта а, ткьа дерриге халкъа на маршо а лур ю, нийсо а хIоттор ю, къаьмнашна шайн йозутт йоцу пачхьалкхаш кхолла бакьо а лур ю, бохура. Цул совнаха бусалба къаьмнашна, церан динна маршо лур ю а бохура. Оц кхайкхамех Iеаделира бIеннаш шерашкахь Российски импери Iазапна кIел лаьттина дерриге а халкъаш. Уггар хьалха цхьаммо хаза хабар дийчица атта Iехалуш долу нохчийн къам Большевикаша цуьнга схьакхайкхориг бIешерийн дохалла ц сатийсинарг, цо шайгахьа турпала кьийсам латтийнарг, цуьна дуьхьа къам тIеман цIергахь а, махках дохуш а хIаллакьхиллар дара.

Цара дуьйцучух тешнера оцу заманахь уггар хьекъале, оьзд вайн къоман къонахой Шерипов Асланбек, Эльдарханов Таьш тамар, Митаев Iела, бIеннаш кхин берш а.

Суна хетарехь, I9-20-чу шерашкахь нохчийн къомах гуч^ бевллачу масех къонахчух цхьаь вара къона А. Шерипов. Хьекъ ле, майра, шен къоман тешаме кIант.- Шеко яцара, тIеман арах хьалххе цуьнан Iожалла ца хиллехьара, цхьа масех шарахь ваьхнехьара, большевикаша иза вуьйриг хиларан. Къомана тешаме нах тоьпаш етташ, набахтешкахь кьиза бIарзбеш хIаллакбира хIетахь а, тIаьхьа а.

XIинца «советски импери» олучух иза йоххалц цунах «хал-къана юкьара Даймохк», «социалистически Даймохк» олура. Фа-шистски Германех иза ларбар декхар дара СССР чохь дехачу массо а халкъан. Лаахь а, ца лаахь а фронте цавахар а, вахча цигара вадар а боьршачу стагана доккха эхь дара. Къаьсттина нохчочунна. TIехула тIе, ишттачарна луьра таIзар деш Iедал а дара. Цундела нохчийн тоьллачу кIенташа оцу тIамехь жигара дакъа а лецира, турпала хьуьнарш а гайтира. Кхечу къаьмнех болчу наха санна, мостагIчуьнгахьа а бевлла, цунна гIуллакх дина, шайн къоман сий а ца дайира. Оцу тIамехь беллачу а, дийна бисинчу а эзарнаш нохчийн кIенташа шайн къоман сий лардира.

Вайн халкъ махках даьккхинчу хенахь официале эладита-наш даржийра цунна таIзар даран бахьана иза I9I7-I920-чу ше-рашкахь революцина дуьхьал, тIаьхьа тIедогIучу шерашкахь Со-ветийн Iедална, ткьа фашистски Германина дуьхьал Даймахке-хьа тIамехь

нохчийн дакъалоцуш а бацара, республикехь бандитизм а яра, бохуш. И эладита ца сацош, вай Даймахка цадирзинчул тIаьхьа а, зорбанехь дижа ца дуьтуш, СССР-н хал-къашна дагатуьсура.

ХIетахь оцу харцонашна, эладитанашна дуьхьал лоцуш дерг, къоман сий лардеш ойуш байракх яра Октябрски революцига-хьа, Советийн Iедалехьа къийсамехь, Сийлахь-Боккхачу Дай-мехкан тIамехь нохчаша гайтина турпала хьуьнарш. ХIетахь дозаллица цIераш йохура оцу шина а тIеман турпалхойн. ХIинца вайна маршо яьлладу хенахь уьп бицбар цхьана а гIиллакхца Ца догIу.

20

Амма шайн къоман сий лардеш эзарнаш кIентий тIеман ЦIергахь хIаллакхьуьлчу хенахь, къоман сий бехдеш лелла нах а оара. Уьш дукха ца хилла, амма хилла. Добзалан сий дайа, Добзална тIехтохам байта оьзда воцу, зуламе цхьа добзалхо а тоьа.

Граждански тIом болчу хенахь «цIечаьргахьа», «кIайчаьрахьа» а боцуш, шина а агIорчарах леташ лелла тобанаш хилла. «ЦIенаш», «кIайнаш» бойуш, цаьргара герз, тIера бедарш йохуш, талораш деш лелаш. Масала, тхан агIор, Хасин-Юьртана тIе леташ, талораш деш. Бераш, зударий, къенанаш бойуш. Цера хIусамашкара йийбар, неI-кор, кхин ерш Нохчмахка схьа а кхоь хьуш. Тахана санна, Гуьмсана, Гезлойн-Эвлана юккьехула аьч кан некъашкахула цIерпошташ дIасайовла а ца юьтуш.

Кхузахь цхьаь ала лаьа суна Митаев Iелех лаьцна. Иза ш къона волуш дуьйна дуьхьал вара шен къомана тIехь харцонаш Iазап латтийначу, шен да Бамат-Гери-Хьаьжа лаьцна махках ваьк кхинчу паччахьан Iедална. Кхиболу эзарнаш нохчий санна, из а Iехавелира большевикийн пропагандех, цара шен къоман мар шо, маьрша пачхьалкх кхолла таронаш лур ю моьттуш. ТIаккха ша а, халкъ а цара Iехинийла хиъча, вухавелира иза. Амма сове тийн органашкахь балхахь сецира, цигахь ша хилча шен къам харцонех лардан аьтто хиларе дог дохуш. Шен шарилатан пол кашца цо къийсам латтийра зуламхошна дуьхьал, аьчкан некъ тIехь цIерпошташ сецош талораш дан долиьча, царех и некъ ларбира. Цо динарг иза Советийн Iедална реза волуш а, цуьнан дуьхьа а дацара. И зуламхой бахьана долуш Iедало халкъана бохам барна кхоьруш, къоман сий лардан гIерташ дира. Iедална хаьара Митаевн дагара. Цундела Iедало иза хIаллаквире. ТIаьххье леца болиьра Iеламнах.

Бехк боцуш Iедало дукха нах хIаллакбина вайн 20-30-чуй шерашкахь. Iедало хIаллакбина аьлча, суна а, массарна а уггар хьал-ха Росси, Москва дагайоьIу. Амма цигара схьадоьIу орамаш кхузахь кхочушдийраш вайнах бара. Масала, 30-чу шерашкахь репрессииш еш тхан районан берриге а куьйгалхой нохчий бара. Партин райкоман секретарь, исполкоман председатель, суьдхо, прокурор, милицин начальник, милици, юьртдай, колхозийн председателъш, парторгаш.

Цхьана агIор цара вовшийн, вукху агIор наха царна тIе вов-шашна меттанаш кхоьхьуш дукха адамаш хIаллакдира. ВорхIе дайшкара схьайоьIу хьаьгIнаш, гамонаш екха гIерташ цхьабол-чара, оьздангаллица, хьекьалца, доьналлица шайл тоьлуш верг, шайчул алсам сискал ерг ца везаш, шолгIачара, Iедална хьалха диканаш хила гIерташ, кхоалгIачара, Iедало кхерийна, боьалгIа-чара, иштта дIа кхин а.

Бехк боцуш адамашна тIехь репрессеш ерриге а СССР-н пач-хьалкхехь а йинера хIетахь. Амма нохчашна юккьехь санна боккхачу барамехь ца йина, Iедалан белхахойн харцонаш ца лалуш, я шайн синош кIелхьарадаха, я и харцонаш лелочарах бекхам эца шайн кертара бежана, стерчий духкий, герз а оьций, обарг бовлуш нах а бара. ТIеман хьалхарчу шерашкахь партин райкоман хьалхара секретарь хилладу цхьаммо ткьех шо хьалха дийцира суна:

— Милицин хьаькамо областе сводка яла езара хIора пхеа дийнахь, шаьш маса обарг вийна, лаьцна, мел герз даьккхина, аьлла. Оцу пхеа дийнахь обарг ца вийна а, ца лаьцна а, герз ца даьккхина а милицин хьаькам шен балха тIехь ларош вац, олий, дIавоккхура, лаьцна чувулуш меттиг а нислора. Цундела мили-цин хьаькамо сводка лора, шаьш хIоккхул обарг вийна, лаьцна, герз даьккхина, олий. Иза хилла а доццухехьа. Милицин рай-отдело 1 обарг вийна я лаьцна, 1 топ яьккхина аьлла областе сводка елча, цигарчара Москва сводка лора уьш

уьтгазза тӀе а тухий, алсамйохуш. И сводкаш бух болуш я боцуш хилар тол-луш, бала болуш цхьа а вацара. Обаргаш бу олий, цхьа а тайпа бехк боцу нах лӀбий чубухкура, хенаш тухий, Сибрехь бохуй-тура. Ткъа герзаца дерг шатайпа гӀуллакх дара. Делахь, сводка-ша дуьйцу герз милицис схьадаьккхинехь, цигахь цхьа склад юьззина герз хир ма ду аьлла, хьажа вахара со. Еккъа цхьа пхӀоь-азза йолу тиша топ яра цигахь. Иза а ткьозза йӀохкина хиллера милицин хьаькамо. Иза муха хуьлура? Цхьа пекъар кхойкхий шена тӀе а валавой я валавойтий, хьан топ ю аьлла хаам кхаьч-на тхӀоьга, ахь иза хьайн лаамехь схьа ца лахь, оха вуха ца вогӀучу сийначу Сибрех вохуйтур ву хьӀо, бохуш, яц аларх ца вуьтуш, хьийзош хилла. И стаг араваларе ладоьгӀуш кетӀахь лаьтгачу милицин хьаькаман тешамечу стага цуьнга хотту, хьаькамо хьӀоь-га хӀун боху, олий. Вукхо шен къа-бала балхабо. Дера, доьзалх, юьртах, махках а ваьлла Сибрех воьдучул, хьайн даьхний, керт-ков доьхкина а эцна топ дӀаялар гӀоле ю хьуна олий, цунна хье-хар ло юкъярлӀочо. Керт-ков, даьхний а доьхкина ахча-м тардийр дара ша, юхкуш топ муха, мичхьа карор ю шена аьлла иза холча хӀоьттича, вукхо олу, хьан ахча хилчахьана, юхкуш топ шена карор ю хьуна. ТӀаккха, цо милицехь йолу и топ стагана юхку, эцначо иза милице дӀало. Иштта, оцу некъашца юх-юха а юхкуш, и цхьа топ ткьозза йӀохкинера милицин хьаькамо.

— Милицин хьаькамо цхьа беж-Ӏу шена тӀекхайкхинера, хьан автомат ю боху, ахь иза схьа ца лахь, ша кӀур бойур бу хьан, аьлла, — дийцира суна кхечо — Ша беж-Ӏу ву, автомат-м муххале а яцара шен, иза цкъа а бӀаьрга а ца гина шена бахарх, вуьтуш ца хилла. ШозлагӀа а тӀекхайкина иза. Цунна дуьйцуш хезна хилла, оцу хьаькаман белхан меттехь неӀаран сонехь лаьтташ тас ду, ша аьлларг ца динчуьнан корта оцу теса тӀе а лӀбий, ет таш, цӀий туьйсуйту цо,бохуш. ШозлагӀа тӀекхайкхича а аьлл оцу стага, шен автомат яц, хилла меттиг а бац. ХӀета, хьайн корт теса тӀе лаца, аьлла. Стага дехар дина, шена ма тохахьара ахь шега иза лалур дац, цул хан тохий Сибрех вахийтахьара, аьлла Хьаькамо йиттина, бетлах цӀий тийсийтина. ТӀаккха стага до~ делла ша автомат йохьур ю, аьлла. Шен дерриг даьхний а доьх кина автомат эцна, обарг ваьлла иза. Цхьана дийнахь и милици хьаькам шен отрядаца Бенара охьа-богӀуш хьуьна юккъех некъахь дуьхьал а ваьлла, мохь тоьхна цо: «Мартагов, ас автома еьна хьуна, дӀаэца хьайна!». Хьаькам вийна къайлаваьлла стаг дукха хан ялале милицис вийра.

Оцу шина масалца хӀетахьлерчу нохчийн дахаран ши агӀ го. Аьрта, кьиза куьйгалхой, цара хьийзо миска халкъ.

Нохчийн халкъ махках даьккхинчул тӀаьхьа цунна тӀехь дуккха а харц эладитанаш кхоьллира Ӏедало. ТӀом болчу хе-нахь Нохчийчохь масех бӀе «бандформированеш» яра, бахархош-кара масех эзар герз схьадаьккхинера, бандиташа советски Ӏедална тешаме, цӀена а болу куьйгалхой, коммунисташ а бойура, бохуш. Оцу эладитанийн бух муха кхоллабеллера гойту лакхахь далийнчу шина масало.

21

Германица тӀом болчу хенахь Нохчийчохь бандитизм хил ла бохуш официале яздинарш бакъ дац баьхначийх уггар хьал-ха дош аьлладех цхьаь вара со. Нохчийчохь бандитах бара хӀетахь, амма, Ӏедало официале ма-кхайккхора, боккхачу бара-мехь бацара. Ӏедало бандитах, ткъа вай обаргаш олу нах шина тайпана бара.

ТӀеман хьалхарчу шерашкахь сан 12-13 шо дара, цундела сан дагахь лаьтта хӀетахь сайна гинарш а, дуьйцу хезнарш а. Лакхахь ас бийцинарш санна, Ӏедалан куьйгалхойн харцонаш ца лалуш, цаьрга шаьш ца дайийта, бехк-гуьнахь доцуш Сибрех ца даха шайн синош довдийна а, иштгачу куьйгалхойх бекхам эца Ӏалашо лаьцна а хьаннашкахь, лаьмнашкахь къайлабевлла лелаш дуккха а нах бара хӀетахь. Уьш бахархошна а, пачхьал кхана, юкъяраллин долаллина а зене-зуламе нах бацара.

Кхин тайпа нах бара «обаргаш» ду шаьш бохуш, талораш деш лелаш. Бахархошна, пачхьалкхана зулам дина таӀзарх бевдда я фронте ца баха бевдда лелаш. Цара колхозийн бахамаш, некъахой талабора, дӀасабоьлхучу зударшна ницкъ бора. Тхан агӀор церан тергамна кӀел бара ДегӀастанарчу Мини-ТогӀина а, тхан районерчу ГӀалийтӀана а юккъера Бежа-Боьра олучу метти-гехула чекхболу некъ. Хасин-Юьртарчу базарара цӀа богӀу божа-рий, зударий а

цигахъ сецош, зударийн деглах, месаш юккье а хьюйсус, эсна йохьург а, ахча а дла доккхий, цла хьовсабора.

Шаш талийна стаг а, зуда а шайн «белхан хан» чекхъял-лалц цигара дла ца хьоцура талорхоша. Длахецча, цара йедале орца аьлла, милици ярна кхоьруш. Карара хIума схьа мел як-кхинарг юьстах а воккхий, ларван шайн накьосташка дIалора. Талорхойн «белхан хан» чекхъялале талийна нах бIе, ши бIе, гуллора, амма оцул дукха болу и боьрша нах оцу масех талор-хочунна духьал бистхила ца баьхьаш, цара зударийн догIмех куьйгаш хьобкхуш, месаш кегош гуш, юьстах хIуьттий лаьт-тара.

Оцу некъахъ, оцу меттигехъ хIора базаран дийнахъ цхьана наха талораш деш дуйла хаьара милицина, амма иза цкъа а ца-рах адам лардан цига а я кхечахъа а ца йоьдура.

ХIара ас дийцина сурт шайн бIаьргашна гина а, шаш лайна а нах хIинца а дийна бу тхан агIор.

" — Масех бIе стаге и масех талорхо ца сацалора шуьга? — аьл-ла, шайга хаьттича, «цаьргахъ герз ма дара...», — олу.

Дуьйцура, и талорхой цхьаболчу куьйгалхошца бертахъ бара, бохуш. «Аш тхо а ма хьеде, оха шу а хьедийр дац», — иштта яра церан юкьаметтиг. Ловзаршкахъ, синкьерамашкахъ тIетIа Итталуш меттигаш а нислора церан. ПIара-гIовIа ца йоккхуш, дIасакъаьстара.

Тхан хьаннашкахъ кьайлабевлла талорхой цхьа нохчий хил-ла ца Iара. Суна гина хIетахъ нохчашца цхьаьна дукха суьйлий а, гаттий бIаьргаш болуш цхьацца къаьмнех нах а. Шайн мах-кахъ царна маршо хир яцара кхузахъ санна. Ткъа Нохчийчохъ маршо яра зуламхошна!

Иза дуьхьара ца хилла нохчийн исторехъ. БIе дезтка шо гергга хьалха А.П.Ермоловс яздинера: «Теркан лахенца бехаш нохчий бу, вайн линина тIелетачех уггар боьха разбойникаш. Шаш бацара уьш, амма шайн махкахъ цхьацца зуламаш дина бевдда баьхкина кхечу къаьмнех шайга тера разбойникаш тIелоцуш, хIокху тIаьхьарчу шерашкахъ цIехьхана алсам баьлла церан барам. Бакьдолуш, разбойникийн бен бу Нохчийчоь». *Записки А. П. Ермолова. Москва, ч. II, 1868г., стр. 21/.*

Ермоловс буьйцу и тайпа кхечу къаьмнех нах а, нохчехдIайина церан тIаьхьенаш а нохчашна бале йовлуш меттигаш хилла. Паччахьан заманахъ а, советски-коммунистически Iедалоа, иштта нохчашца цIий ийна кхечу къомах схьабевлла нах хIиттатора куьйгалле, нохчийн къомах дог лазар церан кIезиг} хиларна.

Нохчийн халкъ махках даккхаран коьртачу бахьанех и банди-I тизм а, Германица тIамехъ нохчаша кIезиг дакъалацар а, 1942-чу I шарахъ Органан лакхенца районашкахъ Iедална духьал хилла< гIаттам а багарбора Iедало. Германица тIамехъ ткъа эзар нохчо-чо жигара дакъалаьцнера, турпала хьюьнарш а гайтинера. Цхьа-на а нохчочо шен лаамехъ фашистийн йийсаре вахана ямартло а ца йинера, шен къомана эхъ ца динера. Бакьду, тIаме баха ца лууш куьйгалхошна а, лобрашна а кхаььнаш луш, лечкъаш кIелхьарабуьйлу нохчий а бацара кIезиг. Масала, тхан юьртахъ 700 цIа дара, тIамехъ дакъалаьцнар 40 стаг бен вацара. Махках даьхна тхо Казахстане, Киргизе далийча, 17 шарера хьала 60 шаре кхаччалц болу боьрша нах цхьа а цIахъ вацара, берриг а фронтехъ бара.

Нохчийн халкъ махках даккхаран бахьанаш уьш дацара. Иза а, кхин масех халкъ махках дахаран бахьанаш кхин дара, оцу халкъийн цхьа а тайпа бехк боцуш тIекхоьल्लीна цIе. Уьш «Кхолламан цхьа де» повеста тIехъ ас яздина.

Тахана вовшашца майра ду вай. Амма хIетахъ и майралла дIаяьллера вайгара. ТаIзарийн отрядо а, милицис а ярташка а богIий, букъа тIехьа куьйгаш доьхкий, хьалха а бохий дIабуьгура нах. Новкъахъ ца хууш могланна юкьара цхьа гIулч юьстаха-ваьллачунна тоьпаш а тухуш. Юьрта юккьехъ цара тухий стаг воьра, цхьа а бехк-гуьнахъ доцу. Ткъа оцу чалтачашна духьал вистхила стаг а ца хуьлура юьртахъ. Иза дора шаш обаргаш ду бохучу талорхоша а. И тIаьхьарнаш совочу меттана, кьай-лабохура наха.

тобанашка а бекъабелла.

Кхетамна кхиъна халкъаш масех бIе шо хьалха чекхдевлла тайпанийн юкъараллин дIахIоттамах. Царех къаьмнаш хилла юкъара мотт, истори, культура, экономика а йолуш. Ткъа нохчий шайн ницкъ ма-кхоччу оцу заманна тIе юхагIерта.

Исторехъ зеделла ду, кхетамна тIехъадисинчу халкъан барт цахилар, иза барамехъ мел доккха делахъ а, кхетам лакхара, барт болчу жимачу къомах даима политически, экономически дозуш хилар. Оцу шолгIачо хьалхарчунна тIехъ олалла латтийна мет-тигаш а ю дукха. Барт боцчу къоман махкахъ цкъа а иман, бер-кат хуьлуш цахилар а зеделла.

1992-чу шарахъ тайпанийн гуламаш болийра Нохчийчоь. Тай-панийн Кхеташонаш а, тхьамданаш а хоьржуш. Цхьадолчу тай-панаша шайн герзаца кечийна отрядаш а кхуллуш.

И гуламаш вовшахтохарх.оин Iалашонаш тайп-тайпана яра. Цхьадолчу тайпанах нах бара, шайн тайпанашна тIе а тийжаш, шайгара Iедалан даржаш шайгахъ дита гIерташ. Кхиберш бара, шайн тайпанашна тIе а тийжаш, Iедалан коьрте баха гIерташ. Оцу шина тобанан банне а бала бацара шайн тайпанийн а, нох-чийн къоман а кхолламан. Царна шайн карахъ Iедал дезара и шайн тайпанаш, халкъ а тало, хьал-бахам IaIo.

Кхин нах бара шайн тайпанашна юкъара зуламаш, галморзахал-лаш, хьагI-гамонаш дIаяхарца, яхъ, обздангалла, иман а меттахIотторца нохчийн дерриг къоман яхъ, обздангалла, иман а меттахIотторе сатуьйсус и гуламаш вовшахтухуш. ТIаьххьаре а кхин цхьа нах бара, тахана халкъа юкьахъ зуламаш даьржича, царех халкъ лардан лууш а, ницкъ болуш Iедал а ца хилча, оцу зуламех, зуламхойх а, къеллех, халонех а шайн тайпанан нах шаьш ларбан Iалашо йолуш лелаш. ХIокху тIаьххьарчу шина боламан Iалашонаш цIена яра. Амма тайпанийн боламаша, ме-женеш йохуш дору дегI санна, къам дакъошка а доькъуш, цуь-нан цхьаалла, барт а бохош, шен юкъараллин дIахIоттамца, Iер-дахарца, экономикаца, культураца бIе шо юханехъа, кIегар дуь-гур дара. Цундела, тайпанийн гуламаш болабелча ас сацам бол-луш дIакхайкхийра оцу долорна со реза цахилар, и гIуллакх цкъа къомана бале, бохаме дериг хилар а/ *Тейповый интерес надо оставить. «МаслаIат», 23 август 1992 г.; Разум должен восторжествовать. «ГЧР», 31 декабря 1992 г.; Со дуьхьал ву нохчий тайпанашка бекъарна. «Даймохк», 16 октябрь 1993 шо/.*

Юьхьанца шайн-шайн тайпанийн а, кхечу цхьацца тайпанийн а гуламашкахъ дакъалецира президента а, парламентан депута-таша а, министраша а, шайна пайда тIебогIу меттигаш дIалецначу наха а. Къам тайпанашка декъадалар, царна юккъехъ галморза-халлаш кхоллаялар а, къоман барт бохар, иза гIорасиз хилар а церан Iалашонашца цхьана догIура. Амма 1993-чу шарахъ Нохч-махкара тайпанаш цхьаьна а кхетта шайн юкъара гулам бан кечбелча, шайна кхерам хаабелла, цунна дуьхьалбевлира рес-публикан куьйгалхой. Нохчийн халкъах пхи дакъа дича, диь дакъа нохчмахкахой бу. Цигахъ дара уггар даккхий бенойн, билтойн, зандакьойн, Iаларойн, цIонтаройн, гIордалойн, гendarга-нойн, харачойн, белгIатойн а тайпанаш. Паччахьан заманахъ а, советски-коммунистически заманахъ а цхьана а Iедало гIайгIа ца беш, социально-экономически а, культураца а тIаьхьайисина, буюберан хьолехъ лаьттинера Нохчмахка. Республикан лакхар-чу куьйгаллин даржашкахъ а кхузара стаг ца хуьлура. ХIинца нохчаша шайн пачхьалкх кхуллуш а, оццу хьолехъ яра иза. Iедал а, мелла а пайда тIебогIу меттигаш а, даима санна, Органна малхбузехьарчу, Органан лакхенгарчу а, Теркайистерчу а наха дIалеццера. Нохчмехкан тайпанийн гулам вовшахтохархойн Iалашо яра хIокху Iедалан харцонаш, ямартлонаш, зуламаш а Iорадаха а, Iедалан цхьадолу даржаш нохчмахкахошна схьадаха а, Нохчмехкан социально-экономически, культуран хьелаш то-дар дIахьедан а. Нохчмехкан тайпанаш барт хилла цхьаьнакхет-ча, иза боккха, кхераме ницкъ бара Iедалан куьйгалхошна дуь-хьал. Цунах кхIерабеллачу республикан куьйгалхоша, провока-ци а йина, бохийра Гуьмсехъ болх бан цхьаьнакхетта и гулам. ТIаьхьа, Iедало тIедилларца, муфтиятерчу Iелаьнехан кхеташо-но сацам тIеийцира, тайпанийн гуламаш вовшахтохар доьхкуш. /«Ичкерия», 7 января 1994 г., № 2/199/. Ткъа тайпанийн гула-маш вовшахтохар долиьнарш, уггар жигара дакъалацархой, коьр-тахой а и Iелаьнах а, хьаьжой а ма бара!

Шайн республикех дакъош ца дина нохчий, гІалгІай а боцчу кхечу къаьмнаша. Гебартой, балкхарой а, чергазой, кхарачой а цхьана цІийх а бац, церан меттанаш а, гІиллакхаш а тайп-тайпа-на ду. Амма цара шайн республикаш, къаьмнаш къестош, да-къошка ца екьна. (Кхузахь чекхйолу зорба тоьхна кхоалгІа кийсак. «Даймохк», 7 июнь 1994 шо, № 22)

ДеГІастанахь дехаш доккха масех къам ду — суьйлий, лез-гий, гІумкий, даргинцаш, гІазгІумкий, табасаранаш. Церан вов-шийн меттанаш аьттехь а ца догІу, дукхахдолу гІиллакхаш а ду церан яккхий башхаллаш йолуш. ХІетте а шайн республика-ках дакъош ца дина цара. Иза дан гІерташ цхьацца нах бевлира оцу республикашкахь, амма цигарчу къаьмнийн хьекьал тоьира вовшех ца къаста.

Нохчий, гІалгІай цхьана цІийх, цхьана дех-ненах схьабевлла вежарий, цхьа мотт, истори, дин, культура, гІиллакхаш долуш цхьа къам ду. Цхьа бохам тІебеьча орца ала, тІетовжа дуьненахь кхин къам дац оцу шина вешин, шайн вовшийн бен. Цахилар хиира, и ши къам махках даьккхича а, 1992-чу шеран гурахь а. Уьш а, кхин бахьанаш а далош, гІалгІашка вовшех ма къаста вай бехи-ра нохчаша. «Нохч-ГІалгІайн республикан цхьаалла ларьаре-хьа комитет а кхоьллира. Цо шен ницкъ кхочу маслалате болх а бира. Амма хІетахь гІалгІайн къомана хьалхабевлла леллачу наха ла ца дуьйгІира шайга дечу дехаршка.

Нохчех дІа а къаьстина, ГІалгІайн Республика кхолла луу-чара далош долу бахьанаш хІун дара? Шайн шайн республика кхоьллича, хІирашкара шайн мохк схьабаккха аьтто хир бу шайн, бохура.

1992-чу шеран гурахь гІалгІашна хилла и бохам хилла хир ба-цара, аьлла хета, республиках дакъош а дина, нохчий а, гІалгІай а дІаса ца къаьстинехь, и ши ваша ондда вовшийн куьйгаш а лаьцна дІахІоьттинехь. Барт боцчу вежарийн сий ца хуьлу, уьш атта хета арахьарчу нахана.

Россица йолу галморзахаллаш нисъян машаре некъаш лаха дезара, герз ца хьедеш, къоман сий лардеш, хьекьалца, кхетамца, маслалатан некъашца.

ХІокху дийцарийн юьххьехь ма-алара, ХУШ-чу бІешарахь дуьйна схьа Къилбаседа-Кавказехь мел хуьлчу девнашкахь хьалхеш йохуш схьадогІу нохчийн къам, массарначул а дукха бохамаш а Цунна хуьлу.

Россехь ялхитта автономни республика яра, царех цхьаерш вайн республикал яккхий а йолуш. Ялхитта сов долчу къаьм-нех цхьа а Россих дІакъаста ца гІоьртира, цхьа нохчийн къам Доцург. Нохчаша 1991-чу шеран гурахь, Россех дІа а къаьстина, шайн йозуш йоцу пачхьалкх кхайкхийра. Россех дІакъаста, шайн йо-³уш йоцу пачхьалкх кхолла массо а агІор уггар аьтто берш ГІезалой бара. Социально-экономически хьелашца а, Илманца а, культураца а, массо а агІор кхиьна къам ду иза. Барамехь ду-кха а бу уьш — ворхІ миллион. Царна тІе цхьа бохам беьча, мелла а церан гІо лаца цаьрца цхьа мотт, цхьа дин, цхьа культу-ра а йолуш бІе миллион гергга къаьмнаш дара СССР чохь а, дозана арахь а дехаш:

башкираш — 1 млн. 500 эзар.

казахаш — 3 млн. 136 эзар.

киргизаш — 2 млн. 600 эзар.

узбекаш — 17 млн.

туркменаш — 3 млн.

азербайджанаш — 6 млн. 800 эзар.

каракалпакаш — 424 эзар.

уйгураш — 263 эзар.

гІумкий — 282 эзар.

кхарачой, балкхараш, ногІий, кхиберш а.

Царал совнаха, ГІезалоща цхьа мотт, цхьа дин, цхьа культу-ра а йолуш, дуьненарчу пачхьалкхашна юкьахь сий-лерам а бо-луш, массо а агІор кхиьна, 50 миллион болчу туркойн пачхьалкх а ю. ХІетте а, ГІезалой ца гІоьртира, Россех дІа а къаьстина, шайн пачхьалкх кхолла. Москвагара шайна дуккха а политически, экономически, юридически, дипломатически бакьонаш а яьхна, Росси чохь севцца уьш. Иза дан къомана хьекьал, кхетам а, собар а оьшу. Ткъа нохчаша тІе ца лецира, ГІезалошначул тІех бакьонаш луш, 1992-чу шарахь Россис шайга

кховдийна Барт. 1989-чу шеран хьесапашца, СССР чохь беxаш болу нохчий цхьа миллион гергга бара. Дерриг а дуьненахь нохчийн маттахь тера мотт а болуш, гиллакхаш, культура а йолуш 274 эзар гIалгIа ву /уьш а нохчех дIакъаьстира/. Нохчийн халкъана тIе бохам беъча, цкъа а цунна орца ца хилла дуьненарчу цхьана а бусалба а, кериста а халкъера а, пачхьалкхера а. ХIетте а, шайн йозуш йоцу пачхьалкх кхайкхийра нохчаша! И Iалашо кхочушъян ницкъ, хьелаш а хилча-м дика дара, амма иза а, важа а ца хилахь...?

Уллохь хьекъал, обздангалла, кьинхетам боцу майралла -иза сонталла ю, иза зуламе, бале, бохаме йолу адамашна, дийнна кьомана а. Оцу сонтачу майралло, кхечу къаьмнашна юкъахь хьалхеш яхаро а, вешан кьоман дIадаханарг цахааро а, кьоман кханенан ойла ян кхетам цахиларо а дукха бохамаш бина нох-чийн кьомана хIокху тIаьхьарчу кхаа бIе шарахь. И кхидолу къаьмнаш а ма дац хIумма а вайл кIилло а, сонта а. Цкъа мукъане а и хьалхеш яхар царна а дитина, цара хIун до хьовса хьекъал а, собар а мацахир ду те вайгахь? Кхаа бIе шеран дохал-1 ла даима топ-тур кара а лаьцна, майраллица вешан маршо ларъян гIиртина вай. Майраллица, герзаца боцург кхин некъ а ца лохуш. И маршо яккха а, ларъян а кхин некъаш а ма ду. Амма уьш лаха а, каро а, царех пайда эца а, кьоман барт бан а, кьоман .; дола дан а хьекъал, кхетам, доьналла долуш политикаш, дипломаташ, илманчаш оьшу. КIезиг хиллехь а, иштта нах хилла вайн кьоман массо а заманахь. Амма нохчашна цкъа а уьш къасто а, шайна коьрте хIитто а, церан кара шайн кхоллам бала а, уьш лера а, ларбан а ца хиъна, нийсса аьлча — ца лиъна. Оцу сакхтечу амало массо а заманахь дукха бохамаш бина вайна.

24

Вайна дика евза большевикийн истори. Церан Iалашо яра, юьхьанца Россехь социализм, коммунизм а хIоттийна, тIаккха дерриг а дуьненахь социализм, коммунизм а хIотто.

Большеви-
кийн и Iалашо муха чекхъаьлла, дика хаьа вайна.

Кхечу къаьмнех наха вайн майралла хастийча, боккъалла а ваьшкахь цхьа боккха ницкъ бу моттаделла, нохчийн революци цкъа Къилбаседа-Кавказехь, тIаккха ерриге а Кавказехь яржо I гIоьртира цуьнан тхьамданаш. Юьхьанца «революци», тIаккха I «къоман маршонехьа кьийеам» аьлла цIерш йолуш болабелла чу оцу боламаш куьйгалхоша жигара пропагандистски болх бира Кавказан, Поволжьен къаьмнашна юкъахь, шайн идейш яржо гIерташ. Цхьацца кхайкхамаш бора Грузин, Азербайджанан, Арменин правительствошка а, халкъашка а. Оцу кхаа пачхьалкхан вовшашца а, чохьарчу а девнашна, галморзахаллашна юкъагIертара. Российски импери нохчийн кьоман мостагI ву бохуш маьхьарий а хьобкхура нохчийн революцин тхьамдаша, ткъа вукха агIор Закавказехь Россин Iалашонаш кхочушъян цунна гIоьнна нохчийн лаамхой а бохуйтура.

Доцца аьлча, вешан бала боцчу, амма ваьшна зуламе, бохаме, бале девр долчу нехан девнашна юкъа дукха гIиртина вай, хьал-ха а, хIинца а гIерта. Шина лулахочун дов даьлча, мелла а хьекъа-ле кхоалгIа лулахо, цхьана агIонгахьа а ваьлла леташ ца хуьлу, царна юкъахь машар бан гIоьрта.

I99I-чу шарахь Гуьржехахь правительствона а, оппозицина а юккъехь дов доладелча ворхI партин, боламийн, парламентарчу фракцин а куьйгалхоша Нохч-ГIалгIайчоьнан халкъе дехар деш кхайкхам бира. Цара бохура, шайн цигара политически хьелаш граждански тIом хиларна кхерам болуш чолхе ду. Уьы кхин тIе а чолхе доху, цига дIа а богIуш, питане эладитанаш лелочу вайнехан векалша. Бахархошна юкъахь шуьйра даьржина ха-барш ду гуьржийн ОМОН-на, кхечу герзийн формированешна а юкъахь гIуллакх деш вайнехан векалш бу, бохуш. Оцу гIуллакхаша, бIешерийн дохалла юккъехь гергарлонаш, вовшийн сий-ларам лаьттинчу вайн халкъашна юкъа цатешам, цабезам, мостагIалла дожорна кхерам кхуллу. Нохч-ГIалгIайчоьнан дер-риге а халкъе, ткъа уггар хьалха — кьоман обзда гIиллакхаш шайца ларделлачу хьекъалечу къаношка шайн дехар ду гуьр-жийн чохьарчу гIуллакхашна юкъагIерта и цхьаболу вайнах совзор. Шен махкахь хIоьттинчу чолхечу хьолах кIелхьарадала гуьржийн халкъана шена карор бу шен некъ. Шаьш теша,гуьр-жичунна дуьхьал цхьана а нохчочо а, гIалгIачо а герз тухург цахиларх./ «Да поможет нам Бог! К интеллигенции,

полити-ческим объединением, всему народу Чечено-Ингушетии». Газета «Республика», 22 октября 1991 г./

Шайн махкара арабаьхна гуьржийн президент З. Гамсахур-диа а, цуьнгаьхьа хилла парламентан цхьаболу депутаташ, мини-старш, кхиберш а, 400 тлемало а Нохчийчохь тле а лаьцна, цхьана ханна кхебира. Кхузахь Гамсахурдиан парламенто, министарша болх бора, шайн газета ара а хобцура. Доцца аьлча, кхузара дла Гуьржийн Иедална дуьхьал жигара болх бора цара. Таьхьа, Гамса-хурдиа шен Даймахаьхь дIакхелхича, цуьнан дакъа Нохчийчу а деана, доккха тезет хIоттош, Соьлжа-ГIалахь дIадоьлтира нохча-ша. Уьш леладе бохуш нохчашна ницкъ беш я дехарш деш цхьа а вацара. Лелийначунна цхьаммо а баркалла а ца элира. Мелхо а, оцу гIуллакха тIехула нохчашца гамо лецира гуьржийн пач-хьалкхан куьйгалхоша. И гамо тахана а йолуш ю.

Тамашийна гIуллакхаш леладо вай хIокху тIаьхьарчу ше-рашкахь. Ваьшна, нохчашна, юкьахь барт а бац вайн. Тукха-машка, тайпанашка, гарашка, некъешка, масийтта партешка, бо-ламашка, вирдашка декъаделла, доьзалшкахь а политически гал-морзахаллаш йолуш ду вай, хIетте а кхечу къаьмнашна юккьехь барт бан а, царна хьекьал дала а гIерта. Ваьш мел дика бусалба-наш ду а хийна вайна. Вешан махкахь ваьш вовшашна деш долу зуламаш, лело хьарамлонаш, харцонаш гуш ю вайна. ХIеттега, цхьана юккьахь вешан республикехь Къилбаседа-Кавказан Исламан центр а йиллина, кхечу къаьмнашна юкьахь бусалба дин чIагIдан ойла а хилира. Вай Иаламат чIогIа тарло, догуш долу цIа а дитина, нехан цIийнах яьлла цIе дIаяйа вахначу стагах!

25

Кхечу пачхьалкхашкара я хьалха хиллачу Союзан респуб-ликашкара шен эскарш дIадуьгуш цигахь герз ца дуьту Россис. Амма Нохчийчохь дитира. Ткъа вай дозаллаш дора, ваьш герз схьадаьккхина, Россин эскарш Нохчийчуьра дIалаьхкина, бохуш. Вай цаьргара герз схьа ца даьккхинера, цара шайн лаамехь кху-захь дитинера иза. Россин Иедална массо а заманахь вайна ваьш-начул дика евза вайн амалш. Царна хаьара вай герзана сутара дуйла а, и герз лело вайна хаьийла а, оцу герзо вайна юкьахь зуламаш даржор дуйла а, вовшашна юкьара барт бохор буйла а, цатешам, мостагIаллаш кхуллур дуйла а.

Россин Иалашо кхочушхилла. Базаршкахь автомашинийн, мотоциклийн меженаш санна, маьршша духкуш ду герз. Коча автоматаш, гранатометахь оьхкина, доьхкарех тапчанаш, грана-таш йоьхкина, дийнахь а, буса а, мичча хенахь а, уьш кхуьссуш, беш болх боцуш буьйлабелла лела вайн кегийрхой. Префектана тIера хьала пачхьалкхан массо а куьйгалхо ларвеш герзах боьт-тина гIаролаш бу. Уллохь гIарол воцчу куьйгалхочунна ша хьаь-кам а ца хета. Гварди, милици, ОМОН, ДОН, кхин дуккха а, цIераш йолуш а йоцуш а, тIеман формированеш ю. Еккъа цхьана мили-цин барам, хьалха республикехь хиллачу милицин барамал дук-кха а алсам бу. Ткъа зуламаш, де-дийне мел дели алсамдийлар бен, лагIлуш дац.

Нахана герз лело бакьо яларца доккха гIалат далийтира рес-публикан Иедало. Нахана герз лело бакьо елла пачхьалкхаш дук-кха а ю дуьненахь. Амма цигахь герз базаршкахь, вовшашлахь духкуш а, оьцуш а дац. Цигахь герз леррина бакьо еллачу туь-канашкахь духку. Герз оьцучу стеган фамили, цIе, хIун болх беш ву, хIун лелош ву, цуьнан вежа меттиг, адрес, герзан марка, номер дIаяйю, ткъа хьокьалла йолчу пачхьалкхан органаша оцу герзан регистраци а еш, иза лело цунна бакьо ло. Амма бакьо ца ло и герз коча а оьллина, гIуллакх долуш-доцуш кхуьссуш, ' : нахана кхерамаш туьйсусш, зуламаш деш лело.

Герзаца латта ца леладо, даьхний ца кхиадо, цомгашчарна дарбанаш ца леладо, адамашна хьекьал, кхетам ца ло. Герзо зу-лам до, адамашна юккье цатешам, цабезам, мостагIалла кхуллу, цо адамашна бохамаш бо, адамаш делхадо. Муьлххачу а мехкан гражданашна массара а герз лело ши бахьана хуьлу: цхьана декьо зуламна леладо иза, вукхо — оцу зуламах ша-шен ларван. Амма оцу пачхьалкхехь законаш а, низам кхочушдеш, лардеш а цуьнан органаш — милици я полици, прокуратура, суьдаш, эскарш делахь, машаречу кьинхьегамхошна шайн долахь герз ца оьйу. Пачхьалкхо ша совцабо зуламхой, ша ларбо царех хьа-нал къахьоьгуш, машаре бехаш болу шен гражданахь.

Тахана шайга хИттина халонаш наха ялхийча Иедалан куьй-галхоша олу, вай керла пачхьалкх кхуллуш ду, иза кхолла дук-кха а хан еза, коммунисташна керла пачхьалкх кхолла масийт-та шо дийзира, ткъа вайна иза кхоллар цхьана-шина шарахь чекх-даккха лаба. И бахьана далочара ца дуьйцу, коммунисташа шайн пачхьалкх муха кхоьлтира а, иза муха пачхьалкх яра а. Боль-шевикаша кхоьллинарг дуьненахь цкъа а ца хилла, эца масал доцуш, ша-тайпа керла тоталитарни пачхьалкх ма яра. Церан гимнехь олуш ма-хиллара, шираниг дерриг а дохийна, аьтта дIа.а даьккхина, цуьнан херцорашна, овкъяршна тIехь керланиг кхул-луш, миллионаш адамаш тоьпаш а етташ, лагершкахь хIаллак а деш. Шайл хьалхалера Иедал, пачхьалкхан юкъяраллин дIахIоттам а буххера дуьйна дIабаьккхира большевикаша. Лат-та, хиш, заводаш, фабрикаш, адамаш а пачхьалкхан долалле дер-зийра. Хьалхалера олаллин классаш, царна гIуллакх дина ин-теллигенци, динадай лобцуш, бойуш, махках бохуш хIаллакбира. Церан меттигаш дIалийцира йоза-дешар ца хуучу, боданечу ре-волюционераша а, «топ йолчу» наха а. ХIетталц халкъаша бIешерийн дохалла кхоьллина Илма, культура, гIиллакхаш а «буржуазни» хилла аьлла, дихкира. Дукха ду уьш, дийца воьл-ча. Цундела, дуьненахь цкъа а ца хилла социалистически, тота-литарни пачхьалкх кхолла большевикашна масийтта шо дий-зира. Дуьненна а хаьа цара и керла пачхьалкх мел акхачу, къи-зачу некъашца кхоьлтира. Иза дуьненара дIаяьлча а, дIа ца долуш, шен болх беш ду цо даржийна ун.

Нагахь санна вайн революционераш, оцу большевикаша сан-на, дуьненахь цкъа а, цхьаннахь а ца хиллачу кепара юкъяралин дIахIоттам болуш пачхьалкх кхолла гIерташ беллахь, царна дезар ду иттаннаш шераш, тIаккха а, цуьнан тIаьхьало муха ир ю ца хаьа, ша Дела воцчунна. Ша чохь вехаш волу цIа тишделча, иза тIекхета герга дахча, керла цIа дан волало стаг. И ерла цIа хьалахIоттийна валлалц ширачу цIа чохь веа иза. Iаккха оцу керлачу цIа чу а волий, шираниг вовшаш а доккхий, унах мегаш йолчу коьчаллех шен бахамехь пайда оьцу. Вай |хIун дина? Ваьш чохь дехаш долу дика, цIена цIа тишделла, ширделла «ьлла дохийна вовшаш а даьккхина, шерачу меттехь керла цIа нДяхIотто доьлла. Иза дIахIотто ахча а, коьчалш, пхьераш а бац вайн! Советаш дIаса а хецна, церан меттана халкъо хаьржина а Йоцуш, большевикиин ревкомех, комбедех тера Ханна комите-раш кхоьлтира. TIаккха яртийн урхаллаш хаьржира, амма дукха сан ялале уьш дIа а яьхна, беккъа цхьа юьртдай битира. Уьш а салкъо хоржуш бац, лакхара охьа дIахIиттабо, цундела царна Калкъана хьалха шаьш цхьана а тайпана жобпалле ца хета. Октябрьски революци хиллачул тIаьхьа Россехь санна, цхьана юккъехь шишша Иедал нисделира Нохчийчохь а: шиь парла-мент, шиь чохьбарчу гIуллакхийн министр, шиь генеральни про-курор, шиь муфти, шиь мехк-кхиэл, шишша юьртдай, колхозийн председателш, совхозийн директорш и. д. кх. а. Шовзткъа герг-га политически тобанаш а, юкъяраллин боламаш а. Республи-кехь хIоьттина чолхе юкъяраллин-политически, социально-эко-Яомически хьелаш кхин тIе а чолхе дехира цара. Колхозаш, сов-Козаш цхьаерш йохийна, талийна, йиснарш халла сауьйзуш ю. ачхьалкхан, юкъяраллийн предприятиш, гIишлош, латтанаш а ьацца наха шайн доладерзош ду. Ялташ дIадеран а, чудерзо->ан а, даьхний кхабаран а, кхиоран а бала бац Иедалан.

Суна дагадогIу, тIеман шерашкахь хIора дийнахь почта йо-Ихьура тхан юьрта. Машинахь — Нажин-Юьрта, цигара схьа — гов-Ирахь я гIаш. ХIинца шолгIа шо ду тхан юьрта почта ца йохьу. Шехат, телеграмма а ца йоьду дIаса. Телефонийн зIе наха йохий-|аа, бIогIамаш, серий схьа а дохуш, цIа кхехьна. ХIокху шина §Шарахь арахьбарчу дуьненахь хаьдда беа районера бахар-Хой. «Хьалхалерчу Иедало, партократаша йитина халонаш ю вай ловш ерш, уьш дIаяха хан еза тхуна», — олу республикан куьй-|галхоша. Иза бух боцуш даьсса хабар ду. Иедал хийцалучу хе-№ахь болх бечарна луш алапа а, баккхийчу нахана пенсеш, бе-|рашна гIоьналлин ахча а дара. Болх беш яра колхозаш, совхо-' заш, предприятиш, школаш, больницаш, культуран учрежденеш, почта, зIе, транспорт а. Газ ца йигначу ярташка машенашца тIекхоьхьуш газ латтайора. Iалам лардора. Уьш а, кхин а вайна тIехИттина халонаш хир ма яцара тахана, вай хьалхалера пач-хьалкхан а, бахамийн а структураш цхьана дийнахь йохийна дIа ца яьхнехь.

Мила ву бехке? Уггар хьалха — республикан куьйгалхой, ш олгIа — вай дерриге а. Пачхьалкхан а, шариIатан а, я кьоман Iадаташ а, законаш кхочушдан ца лууш долу. Вайна ца хаьа я ца лаьа яртийн, колхозийн, совхозийн, кхечу бахамийн а коьрте Илма, хьекьал, кхетам болуш, оьзда, хьанал нах хIитто а, уьш¹ законехь болх бан гIоьртича цаьрга ладогIа а, царна гIо дан а.¹ Вайна хIоранна а шен тайпанах, гарах, некъех, цийнах стаг хила лаьа куьйгалхо. Вайна хIоранна а ша-ша эла хила лаар ду вайна бохаме даьлларг.

27

Наха республикехь хIиттина чолхе политически, социально-экономически, криминални а хьелаш далхийча, бехказло ка-райо Iедалан куьйгалхошна а, цунна бохкабеллачарна а. «Рос-сехь а, кхечу республикашкахь а ду вайгахьчул а хала хьелаш, : цигахь а ду кьолаш, талораш, адамаш лечкьор, дайар, кхидолу зуламаш а», — олу цара. Цунах маслаIат ца хуьлу кьинхьегаман¹ халкьана. Бакъду, тоделла хьелаш Россехь а, хьалхалерчу Со-? юзан республикашкахь а дац. СССР йоьхча республикашна юкьа-1 ра экономически, бахамаллин а зIенаш хедда, дуккха а промыш-з ленни предприятийн белхаш севцца, белхазалла ю. Уьш дерриг[^] а вайх хьакхаделла, уггар хьалха. ТIехула тIе, российски Iедало вайн республикана массо а агIор блокадаш хIиттош, и халонаш вайна алсам а ю.

Халонаш, баланаш, бохамаш а лан исторически Iемина нохчийн халкь. Амма Россехь а, кхечу республикашкахь а до изза бохуш, кьолаш, талораш дан, адамаш лечкьо, даьа, маларех, нар-:

котикех а йохк-эцар ян еза вай? Цигахь барт боьхча, вайн барт а боха беза, уьш вовших летча, вай а вовших лета деза? ХIинццалц вайл цIена бусалбанаш а, вайл оьзда кьам дуьненахь а дац бо-

хуш дозаллаш деш Иийна вай зуламхошкара масал эца, царех тардала хIунда гIерта? Нагахь санна, вай цIена бусалбанаш делахь, хьанал, цIена, машаре, бертахь дехачу адамашкара, хал[^] кьашкара масал хIунда ца оьцу вай?

Тахана республикан куьйгаллехь болу нах декхар бу харцо-нех, халонех халкь лардан. Уьш декхарийлахь а, жобпалле а бу Далла а, халкьана а хьалха. Ткьа и цхьайолу халонаш а, зула-маш а дIадаха республикан куьйгалхойн ницкь бац бохург ха-бар ду. Царна лаахь, уьш совцо ницкь бу цаьргахь, амма ца лаьа. Масала, Гуьмсан районан махка тIехула лела цIерпошташ та-лор. Дийцарехь, и талораш дечеран декъашхой бу милицин цхьа-болу белхалой. Оцу талораша Iаламат вон цIе яккхийтина нох-чийн.

Шайн цигахь дIабоьдуш тIом бу, шаьш хала дохку, Нохчий-чухала йогIу цIерпошташкахь дохьург, аша талош дерг тхан кьоман рицкьа а, долалла а ду, вай цхьа бусалбанаш а дара, и шайн махкахула тхо долчу йогIу цIерпошташ талор дитахьара аша бохуш, республикан куьйгалле а, нохчийн халкье а балха-маш бира телевиденехула Азербайджанера баьхкинчу баккхий-чу наха. ЦIерпошта тIехь шаьш маьждигашна хьажийна до-хьуш долу кIайн эчиг шун ярташка даьхьна, иза схьалахьара аша бохуш, дехарш деш суьйлий лийлира Нохчмахкахула. Ткьа и лачкьийна деана эчиг тхан районерчу цхьана юьртан маьжди-ган тхов тIе тоьхнера! Вайн дерриге а кьомана эхь деш, кьоман сий дойуш лела и цхьа нах. Баккхий нах а, зударий, бераш а.

Азербайджано, ДегIастан а аьрзнаш дина дара а хаац, Ель-цина цкьа кхайкхийра, Нохчийчулачекхболу-цIерпоштан некъ талорхойх ларбан ша кхуза эскарш дохкуьйту, аьлла. Таккха, цхьана юкьана, и талораш совцийра республикан куьйгалло. Вайн кьоман и боьхха цIе яккхале хIунда ца совцийра и талораш? Уьш юха а дIадолийна, шайна кхерам боцийла а хиьна.

Ельцина шен дош кхочушдеш кхуза эскарш далийнехь, ва Росси вайна тIелетта, ва массо а керистанашна дуьхьал гIазотана гIатта бохуш, маьхьарий хьоькхуш, орца доккхур дара нохчаша. Росси бехке а йийр яра. Амма Россис и некъ ларбо аьлла кхуза эскарш а далийна, цIий Iанийнехь, цунна бехке Росси хир яцара, ткьа уггар хьалха и талораш дина нах, шолгIа, уьш ца совцийна республикан Iедал а хир дара.

И кьуй, талорхой бахьана долуш тIом болабелча, гIазот а дихкина лата а, бала а баха беза

ткъа хъанал къа а хьобгуш хене бовла гѳерта къен, миска нах? Къуй, талорхой бахъана долуш, уьш ларбеш хиллачу тѳамехъ велларг гѳазот хир вац. Бусалба динан, шен къоман, даймехкан маршо, сий лардеш тѳамехъ велларг хир ву гѳазот. Ткъа къуй, талорхой, кхиболу зуламхой бахъана до-луш болабеллачу тѳамехъ, уьш ларбеш велларг, гѳазот-м муххале а хир вацара, мелххо а цаьрца цхъаьна жобжахате гѳур ву!

28

Цхъа хѳума ду со цецволуш. Тахана, берриг бохург санна, нох чий Далла ѳамал еш бу. Масех шо хъалха ламазана муьлхачу] агѳор хѳутту а цахигънарш цхъаьна. Хѳоранна а шел цѳена бусалб стаг а ца хета. Хѳора юьртахъ рузбан маьждигаш ду, пѳераска: дийнахъ царна чу а ца тарлуш дукха адамаш хуьлу. Масех бѳ1 имам а, масех эзар хъаьжо а ву Нохчийчохъ. Маьждигашкахъ, сагѳа доккхучохъ, мовлад доьшучохъ, тезеташкахъ, телевидене-хула даима бусалба динах, диканиг, вониг а, хъаналниг, хъарам ниг а дуьйцуш хъехамаш а бо. Цаьрга ладоьгѳуш боьлху цхъабо лу боьрша нах. Шайн доѳанашца уьш Деле кхойкху, шайн къи ношна гечдар, дуьненан баланех, бохамех лардар, шайна юкъахъ' барт бар доьхуш. Пайхамаре, эвлияашка кханалерчу Къе матдийнахъ шаьш Деле дехар, шайна орцахдовлар доьхуш.

Вай дерриге а иштта дика, цѳена бусалбанаш хилча, и къоланаш, талораш дийриш, адамаш дойурш, адамаш лечкъораш царах ѳохк-эцар ѳийраш, маларех, наркотикех а ѳохк-эцар лелораш, уьш муьйлурш, уьйзурш, кхидолу зуламаш лелораш хъенан бу, уьш мичхъара схъабевлла? Вай иштта дика, цѳена бусалбанаш хилча, вайна юкъахъ вовшашца хъагѳ-гамонаш а хѳунда ю, мостагѳаллаш а хѳунда ду, вайн барт а хѳунда бац? Делах а, кханалерчу Къематдийнахъ тешаш а, кхоьруш а хилча, вовшийн ѳехош кхерош, ямартлонашца, харцонашца, бусалба дино хъарам дин и дихкинчу некъашца дуьненан хъолана тѳаьхъадевлла хѳунда лела вай? Уьш леладе аьлла ткъа вайга вай орца доьхучу Пайхамара, эвлияаша? Цара Деле муха доьхур ду вай, бусалба дин хъарам динарш дерриг а вай лелош хилча, и зуламхой вай совцош а ца хилча, я совцо гѳерташ а ца хилча?

Дала Къорѳан чохъ мосазза а аьлла, шена ѳибадат делаш, вов-| шашна диканиг дан сихлолаш, ша тѳедиллина и ши декхар кхо-1 чушдинарш нийсачу новкъахъ хир бу шуна, царех ша къинхе там бийр бу шуна, церан дуьне а, эхарт а декъал хир ду шуна. И ши декхар дика девза вайна. Хъалхара — Аллахѳ воцург кхин Дела цахилар а, Мохъаммад цо ваийтина Пайхамар хиларх а дог цѳенна тешар; Далла ламаз дар, мархин баттахъ марханаш кха бар: Дала шена деллачу рицкъанна тѳера закат, сагѳа далар; ше аьтто, таро а, могашалла а елахъ Макка Хъаьжа цѳа вахар а Шолгѳа — массо а агѳор хъарамчух ларвалар: адамашна зен-зу лам, адамашна халахетарш, ваьснаш цаяр; адамашна дикани хилча хазахетар, бохам хилча халахетар; адамашца хъагѳ-гамо ѳоцуш дог цѳена хилар; адамашна юкъахъ маслаѳат, машар, барт бан, бусалба динан некъа тѳера ваьлларг нисван гѳортар; ада-машна юкъа дов, мостагѳалла доьжча озабезам ца беш, бакъдерг, нийса дерг олуш хилар; шен доьзал иманехъ кхиор, гѳийлачарна, мискачарна, байшна, заьѳапхошна гѳо дар: некъ тобина, хи тоди-на, тѳай тиллина, тодина, синтар доьгѳна, адамашна дика гѳуллакх дар, и. дѳ. кх. а.

Оцу шина декхарх цхъаь шаьш кхочушдича, шайна ялсама-не хир ю моьтту дуккха а нахана. Амма царна моьттург бакъ дац. Хъарамчу рицкъанца бехарш, зуламхой, дог боьханаш, къи-занаш, гѳийла-мискачарна гѳо цадийраш, шена мел дукха лама-заш дарх, марханаш кхабарх, Хъаьжа цѳа эхарх ялсамане бо-хуьйтур бац Дала. Амма стага мел дукха сагѳа даларх, адамашна мел дукха дика гѳуллакхаш дарх, Дала шена тѳедехкина перзаш кхочушдеш вацахъ, ялсаманега догдохуьйла а яц цуьнан. И ший а декхар цхъаьний кхочушдан деза бусалба стага.

ѳеламнаха олу: Дела дика ву, къинхетаме, комаьрша ву, стаг ша лелийнчунна дохковаьлча, цунна гечдан ницкъ болуш ву. Хѳаь, вайх къинхетам бан, вайн къиношна гечдан ницкъ болуш а, къинхетаме а, комаьрша а ву Дела, нагахъ санна вай ваьш лелийначу вочу гѳуллакхашна боккъалла а дохко а девлла, бок-къалла а иманехъ нислахъ. Амма Делан къинхетаме догдохучу вай цхъаь дицдан ца деза: Аллахѳ нийсо еш хилар. Шена ѳамал еш, Ша тѳедехкина декхарш кхочушдеш долу адамаш а, Шена ѳамал ца еш, Ша тѳедехкина декхарш кхочуш а ца деш, Ша гай-тинчу некъа тѳера а девлла даьхна адамаш а, Дала эхартахъ цхъа-на

даржехъ нисдийр ду бохург и АллахI нийсо еш вац бохург санна ду.

Клезиг бац вайна юкъахъ ламаз деш, парза марханел совнаха а марханаш кхобуш, Хъаьжа цIа а бахана, шайн устазашна вирд а доккхуш, дуьненан хьолана сутара нах. Адамаш Iехийна а, тилийна а, харцонашций, ямартлонашций шайна аьтто лохуш. Шайн хьал-бахамах дозалла деш, куралла еш, кьен-миска стаг шайл лахара хеташ. Цара ойла йой те Пайхамар, эвлияш муха баьхна те, аьлла? Шаьш вирд доккхучу Ташу-Хъаьжин, Кунта-Хъаьжин мохк, тIекIел дина цIенош, хIора дийнахъ хуьйцуш керл-керла духарш хилла бохуш хезний те царна? Я уьш бусалба ада-мех ларбеш, герзаца царна гIарол деш, тIемалой хилла бохуш хезний те царна? Дала уггар кьилахъ леринчарех ма ю хьагI-гамо, сутаралла, куралла, ямартло, царех ларвала ца веза Делах, Кье-матдийнах тешаш а, кхоьруш волу бусалба стаг?

Бусалба дино ца боху дуьненан даьхни, хьал-бахам ма лаха, дика, хаза духар тIе ма духа, мерзаниг ма даа, дикачу, хазачу, цIеначу хIусмашкахъ ма ваха, мелхо а и дерриге а кьобалдо цо. Амма и хьал-бахам хьайн хьацарца кьа а хьобгуш, хьаналчу некъашца гулбе, цунах дозалла ма де, кура ма вийла, цунах Iехалой, Дела а, Эхарт а, Кьематде а ма дицде, иза хьайна беллачу Далла хастам бе, цунна тIера закят, сагIа ло, гIийлачарна, миска-чарна гIо де, боху бусалба дино.

Далла дика хаьа вай дуьйцург, вайн дагахъ дерг, вай лелош дерш а. Хьалха цкъа вешан дегнаш а цIандина, бусалба динехъ а нисделла, тIаккха беха беза Деле кьинхетам.

Ша бахкийтина пайхамарш кьобал ца беш, цаьргахула Ша кхайкхина дин тIе ца лоцуш Iесалле девллачу халкъашна уьш хIаллакдеш талзарш дина Дала. Иштта, цхьана нехан Iесалла бахьана долуш 1944-шарахъ Дала дерриге а халкъана тIе бала боссийна хилла те, олий, дагадогIу, ойла йича. Нагахъ вай бусал-ба динехъ ца нислахъ, юха а вайн халкъана тIе цхьа бала боссо и 50 шо хьалха хилла АллахI хIинца а волуш хилар хIунда дицдо те вай?(Кхузахъ чекхийолу зорба тоьхна йобалгIа кийсак: «Даймохк», 15 июнь 1994 шо, № 23/1995/.)

Суна хетарехъ, динадай пачхьалкхан гIуллакхашна, полити-кана юкъагIерта ца беза. Церан декхар — адамашна бусалба дин хьехар, иза чIагIдар, лардар, адамийн дегнаш чуьра ваьснаш, хьаьгIнаш, обгIазлонаш дIаяхар, адамаш хьарамлонех, харцонех, зуламех лардар, адамашна юкъахъ машар, барт бар, гIийлачу, мискачу, заьIап нахана, боберашна гIо даре кхайкхар, доцца аьл-ча, адамаш бусалба динехъ нисдарехьа кьийсам латтор, къахье-гар ду. Амма тахана телевиденехула къамелаш дечарна юкъахъ ишта динадай клезиг го. Дала, бусалба дино шайна тIедехкина декхарш дIа а тийсина, пачхьалкхан гIуллакхашна, политикана юкъагIерта дукхачерш. Масала, февраль баттахъ хиллачу Iеламнехан, къанойн Гуламо парламентан депутатийн барам 21 стагал лакхара хила ца беза, парламенте керла харжамаш бан ца оьшу, пачхьалкхан гIуллакхаш ваьытадало президентана гIоьнна Iеламнахах а, Илманчех а вовшахтоьхна Лакхара Кон-сультативни Совет кхолла еза, оцу Iалашонца республикан Конституци тIехъ хийцамаш бан беза аьлла президентана парла-ментана тIе декхарш докхуш сацам тIе эцна. / «Ичкерия»^ 9 февраль 1994 г., М II /208/.

И тайпа сацамаш тIеэцар Iеламнехан а, къанойн а декхар долуш а, бакьо йолуш а гIуллакх дац. Иза президентан а, парла-ментан а, министрийн кабинетан болх а, декхар а, бакьо а йолуш гIуллакхаш ду. Нагахъ санна, Iеламнехан а, къанойн а гуламан боккъалла а и тайпа декхарш а, бакьонаш а елахъ, нагахъ санна, уьш баккъал а шайн кьоман бала болуш а беллахъ, чохьярчу гIуллакхийн министрана — зуламаш совцор, низам латтор, фи-нансийн министрана — нахана пенсеш, алапаш дIакхачор, мога-шалла Iалашъяран министрана — больницешкахъ болх байтар, халкъан дешаран министрана — школашка болх байтар тIедуьл-луш сацам тIе хIунда ца оьцу церан гуламо?

Iеламнехан а, къанойн а карахъ хIумма а ма дац. Республикан Конституци а талхош, парламентан 41 депутатах шена новкъа волу 20 депутат дIаэккхийра президента. Ша динарг Конститу-цица нийса догIуш дац ца алийта, парламенте керла харжамаш ца бан, шена тIера бехк дIабаккха, Iеламнехан а, къанойн а и сацам тIеэцийтира цо. Шайна тIедиллинарг цара бIаьрзе, доггах кхочушдира. Уьш бехчалгех йина тайнагаш ма ю президентан, правительствон а карахъ, цара шайна ма-тов ловзош!

Щ ХIара къамел долош юьххьехъ ас элира, нохчийн къам кхе-Бамна тIаьхьадисаран бахъана цхъана а заманахъ цуьнан я бу-Ивалба динан а, я дуьненан Илма а Iамо, я кхоччуш Iамо аьтто-Itш, таронаш цахиларо кхоьллина, аьлла. Нохчийн халкъ мах-(сах даьккхинчуьра цIадирзича, тIаьхьа догIучу ткъе итт шарахъ цуьненан Илма Iаморехъ мелла а хьалхахьа яккхий гIулчаШ Бхира вай, ткъа хIокху тIаьхьарчу шерашкахъ юханехьа гIулчаш Iохуш ду. Дукхахйолу школаш болх беш яц, ткъа йисинчара юлх ца бо ца алийта цхъа бахъанаш леладо. Цхъа а тайпа шеКо яц, тахана школашкахъ доьшуш хила дезаран, амма дешарх юкъах-цаьхна лела и итт эзарнаш бераш шайн дай, дедай санна, кхе-Гамна тIаьхьадисина кхуьург хиларан. TIаккха уьш а, цхъаяа питанечу, ямартчу наха, церан дай санна, цIерга, бердах чутуй-гур бу.

Оцу хьелашкахъ, нохчийн къам цкъа а боданера серлонГа ма далахъара, кхетаме ма дагIахъара аьлла Iалашо йолуш санна, хIинца вайна юкъахъ лелаш йолу йоза-дешаран графика дIа а яккхина, латиница графика тIедовлар тIедожош, 1992-чу шеран 8-чу мартехъ №105 йолуш сацам тIеэцна вайн парламенто. Берриге а меттан Илманчаш а, кхоллараллин белхалой а, хьехархой а, нох-чийн мотт безаш а, нохчийн къоман кханенан ойла еш болу нах сацам боллуш дуьхьал бу графика хийцарна. Цунах лаьцна шайна хетарг зорбанехъ а аьлла цара, президенте а, парламенте а яздина. Амма президента а, парламенто ла ца дуьйгIира оцу нахе.

Латиница тIе довларехъа волчу шина-кхаа Илманчаша дало бахъанаш цхъа а тайпа бух боцуш а, кхин хилча ца маггал аьрта а ду. 1938 шо кхаччалц СССР чохъ дехачу дуккха а къаьмнийн йоза-дешар латиницан графикаца дара. Оьрсийн, украинцийн, беларусийн, кхин масех къоман — кириллицан графикаца. Гуьр-жийн, эрмалойн а эзар шерашкара схьайогIуш шайн графика ю. Цхъана пачхьалкхехъ дехачу къаьмнийн йоза-дешар кхаа гра-фикехъ хиларо халонаш хIиттайора церан мотт, Илма, культура кхио а, вовшашна юкьарчу уьйрашна а. Цундела, коьрта дол-чунна и халонаш дIаяха Iалашо йолуш, дерриг а къаьмнийн йоза-дешар кириллица тIедаьккхира Iедало. Оцу Iалашонца цхъаьна генна йоьдуш политически, идеологически Iалашо а яра цуь-нан: и къаьмнаш русифицировать дан.

Латиница тIе довларехъа волчу оцу шина-кхаа Илманчо бо-хура, кириллица тIехъ кхоьллина нохчийн алфавит деша а, яз-дан а хала ю, цунна яккхий полиграфически харжаш еза, лати-ница тIе девлча вайн къомана английски, немецки, французски, туркойн меттанаш Iамо атта хир ду, азербайджанаш, молдова-наш а бу латиница тIе бовлуш.

Бакъду иза, советски-коммунистически Iедало шен генна йоьл-хучу политически, идеологически Iалашонашца СССР чохъ де-хаш долу дерриге а къаьмнаш, цхъа гуьржий, эрмалой а боцуш, оьрсаша лелочу кириллица графика тIе бахар. Ткъа къаьмнаш-на цунах зулам а ца делира. Ткъа и шен политически, идеоло-гически а Iалашонаш кхочушьеш советски-коммунистически Iедале пайда эцалур бара йозанан муьлххачу а графикаца. Ал-фавит, йоза — иза адамийн кхетаман, хьекъалан ойланаш дIаязъяран гIирс бен бац. Алфавитан ницкъ бац стеган кхетам, ойла, динах тешар хийца, къоман культура, гIиллакхаш хий-цийта. Нагахъ санна, латиница тIе девлча, хIара тахана халкъа-на тIе хIиттина халонаш дIаевр йолуш хилча, галдевлла гIуллакхаш нислург хилча, вай-м сихха хуьйцур яра йозанан графика. Амма оцу гIуллакхо йолчу тIе а алсамйохур ю и халонаш.

Оцу шина-кхаа Илманчо латиница тIехъ кхоьллина вайга схьагойту алфавит цхъана а лартIехъ дац, иза хIинца вайна юкъахъ лелош долчул Iаламат чолхе а, деша а, яздан хала а ду. Оцу алфавитаца арахоьцу «Маршонан аз» газета цхъаммо а ца доь-шу. Нагахъ санна кхечу мехкийн меттанаш Iаморхъама вай ла-тиница тIе довлуш делахъ, уьш Iамо луурш а, уьш оьшург а вайн цхъа процент белахъ, кхин хир бац. И меттанаш хаар оьшу Илманчашна а, гочдархошна а, бизнесменашна а, цхъацца кор-маталлин говзанчашна а. Бакъду, хIинца зударий а цхъаьна вай дерриг а кхечу пачхьалкхашкахула совдегаралла лело доьлла, церан дуьхьа вай графика хийца гIертахъ, и ша ду.

Молдаванаш, Советски Союзах схьатохале, масех бIешеран дохалла шайн йоза-дешаран графика латиница йолуш хилла. Церан масех бIешеран истори а оцу йозанца язйина. Молдава-наш, румышаш а цхъана цIийх, цхъана динехъ, юкьара цхъа мотт, культура а йолуш ши къам ду. Шайн аьтто хилахъ, шина а къоман юкьара цхъа пачхьалкх кхолла ойла йолуш а бу.

Иштта цхъана цийх, цхъа мотт, культура, гиллакхаш долуш бу туркой а, азербайджанаш а. Тахана Турци массо а аглор кхий-начу пачхьалкхех цхъа ю. Туркошца политически, экономи-чески, культуран зленаш таса а, члагъян а лалашо йолуш, цаьрга-ра шайна аьтто лаха латиница тле бовла глерта азербайджанаш а. Хетарехь, хенан йохалла иза дан тарло шайн пачхьалкхаш йолчу казахаша, гиргъазоша, узбекаша, туркменаша. Иза дан церан аьттонаш, таронаш а ю, иза дича царна пайде а хир ду.

Латиница графика лелочу керста къаьмнашца цхъа а тайпа юкъара хлума дац нохчийн къоман. Ткъа туркошца вайн юкъа-ра дерг деккъа цхъа бусалба дин ду. Архивашкара нохчийн къо-ман историх дерриге а документаш, нохчийн къомах лаьцна ша-дерриге а оьрсийн маттахь, кириллицан графикаца яздина пач-чахъан а, советски а заманахь. Нохчийн маттахь язбина берриге а талламан, кхоллараллин белхаш а, официале документаш а оцу графикаца ду. Нагахь, вай кхин ойла а ца еш, латиницан графика тле довлахь, вайн къоман тлаьхье и белхаш беша а ца хууш блаьрзе хир ма ю. Хieta, лаахь а, ца лаахь а, тлейоглчу заманахь а оьрсийн графикаца йоза-дешар Iамо дезар ду вайн къоман. Къилбаседа-Кавказерчу къаьмнашна юкъара дIа а къаьсти-на латиница тле девлча, церан махкахь кириллица графикаца яздина йозанаш деша хаа ца деза вайна? Цаьрга муьлхачу мат-тахь къамел дийр ду вай?

Английски, французски, немецки, испански, туркойн метта-наш хууш хир буй оцу къаьмнех болу нах? Мел ца лаахь а оьрсийн мотт Iамо дезар ду, хIунда аьлча Союзехь даьхначу къаьм-наша шайн юкъаметтигаш лело и мотт Iамийна, иза лелаш а бу. Оьрсийн мотт Iамо безаш хилча, иза язбина алфавит Iамо а дезар ду.

Iаьрбийн йоза-дешар Iамор, Iаьрбийн мотт Iамор, хаар а дика ду. ХIунда аьлча, оцу маттахь доссийна КъорIан а, оцу маттахь яздина бусалба динан Iилманаш а. Нагахь латиница тле довлахь, вай кхоь йоза-дешар Iамо деза: Iаьрбийн, латиницан, кириллицан. Ткъа хIинца йолу графика вайна юкъахь 55 шарахь лел-лехь а, йоза-дешар ца хууш дукха нах бу вайн. Юккъера школа чекхъаьккхинчарех лаххара а 90% я нохчийн, я оьрсийн мет-танашкахь нийса яздан а, деша а ца хууш бу. Оцу хьелашкахь долу вай, хIинца латиница тле девлча хIун хир ду вайх? Вайн къоман кхетам, мотт, культура кхийр лаххара а 50-100 шарна тлаьхьадуьсур ду, цул дехьа даьлча хиндерг а шеконехь дуьсу. Цул, хIинца лелаш долчу алфавитера масех шалха элпаш а хий-цина, Iадда хIунда ца дуьту? Вайна оьшург иза а, Iаьрбийн йоза-нан а ши графика ю, стенна оьшу вайна совнаха бала?

Юха а хаттар хIутту: стенна йоху вай кхечу къаьмнашна юккъехь массо гIуллакха тIехь хьалхех? Царел хьекъал, кхе-там лакхабаьлла ду вай?

Лакхахь ма-аллара, графика хийцарна дуьхьал, латиница тле девлча цунах пайда хир бацарна дуккха а хьекъале бахъанаш далаш зорбанехь аьлла вайн гIарабевллачу Iилманчаша, яздар-хоша, хьехархоша, искусствон белхахь, нохчийн къоман мет-тан, культуран кхолламан бала болчу бIеннаш наха. Цунах лаьц-на ас а леррина яздира сайна хетарг / «Сихалла — бохаман накъост», «Даймохк», 26 февраль, 1992 шо /, доцца аьлча, сайн кхечу статьяшна тIехь а. Оцу хьокъехь оха, 17 Iилманчо а, ялх яздархочо а кехат яздира парламенте / «Пагубные эксперименты», «ГЧР», 17 февраль 1993 шо, № 14/. Амма тхан орца ца хезаш дисира вайн парламентана.

Паччахъан Россис ламанхошна дуьхьал латтийна харцонан тIом а, колониальни къиза Iазап а, ямарт политика а Iорайохуш 132 шо хьалха оьрсийн демократа Н.А. Добролюбовс шен цхъа- на статья тIехь далийна доккха маьIна долуш дешнаш ду нох- чех лаьцна: «Россихь цхъаболчара ламанхой чIогIа хестабо, церан майралла, хьуьнарш, оьздангалла, къинхетамалла, хьаша тIеэцаран гIиллакхаш а дуьйцуш. Кхечара боху, уьш муьлхха а цивилизованни азиаташ санна акха, ямарт, стешха, ахчанна сутара адамаш ду. И ши тайпа хабарш дуьйцучарна ши тайпа ламанхой гина: хьалхарчарна — бакъболу цIена ламанхой, шолгIачарна — вайна юкъабогIуш, вайца юкъаметтигаш лелош галбийлла кIезигниш. Хууш ду, массо а заманахь, массанхьа а керла цивилизаци тIеобьчучу юххьехь муьлххачу а халкъо оцу цивилизацин коьртаниг, диканиг, кIоргге тIаьхьало ерг тIеэцарал хьалха вониг, сонтаниг,

зуламениг, тӀехуларниг схьаобцуш хилар. Дагадайтал, Петр Великин заманахь дуйна схьа оьрсаша европейски культура муха тӀеэцна! Адамашна вониг, сонтаниг, зуламениг схьаэца лаар а дац иза. Цивилизацин тӀехула гуш дерг вониг, боьхханиг, сонтаниг цхьана масех сохьтехь атта схьаэцало, къа а ца хьобгуш. Ткъа цуьнан коьртаниг, кӀорге ерг, оьзданиг, дахарехь тӀаьхьало хир йолу пайдениг схьаэца стагана хьекъал, кхетам, собар, дуккха къахьегар а, хан а оьшу. ТӀе, цивилизаци юкбайохьучарна а ца лаьа бухарчу халкъо цуьнан дика агӀонаш схьаоьцийла. Цундела цецдовлийла яц, шайн лаьмнашна, хьаннашна герга цивилизаци гӀоьртича, цунах хьакхабелла нохчий, лезгинаш а шайн оьздангаллех бохуш хиларх. Уьш вешан олаллина кӀелберзочу, цигахь вайн урхалла чӀагӀдечу хенахь, тӀеман заманахь вайна оьшура оцу халкъийн чохьхара барт бохор, шайн даймахке безам, лерам бохор, царна юккъе цабезам, цатешам кхоллар, уьш оьздангаллех бохор. Юьхьанца царна вай гайтира ахчанах дуьненан хьал, хӀуьу а эцалуш хилар. ТӀаккха, и ахча хьанал къа а ца хьобгуш, вайна пайденна, ткъа шайн халкъана зуламна гӀуллакх дича иза атта даккхалуш хилар. Цундела, хӀетахь вай сутараллина, ямартлонна, къизаллина, тӀеман шпионажана тӀетоьттура нохчо...» /Н. Добролюбов. Собрание сочинений. Москва — Ленинград, 1962, том 5, стр. 447-450/.

Бешеран дохалла лаьттинчу тІеман заманахь Россин Іедалхоша кІез-кІезиг даржош вайн кЪомана юкЪа даржийна унду хІинца а вайх дІакЪастаза. Мелхо а, тІеттІа тІе даржор бен, иза дІакЪасто меттиг а, аьтто а ца балийтина тІаьхьа тІедеанчу советски-коммунистически Іедало а.

Амма цхъаболу бехкаш вайн вешан а бу. КӀез-кӀезиг дицдеш, вешан кӀоман дуккха а дика, озда гӀиллакхаш дицдеш, дӀатийсина вай. Церан метта тӀеэцна оърсийн, европейски, ткъа махках даьхначу шерашкахъ ваьш юкъахъ Ийначу казахийн, гӀиргӀазойн, узбекийн, кхечеран а, вешан кӀомаца ца догӀу, дук-кха а гӀиллакхаш. Диканаш, озданааш ца эцна, ткъа тӀехула гуш дерш, — къа а ца хьобгуш схьаэца аттанаш.

Ненан мотт цѐна хууш а, буѝцуш а нохчий дукха бац. Дер-риге а нохчийн кѝмана тахана республикехь арадолуш деккѝа цхѝа «Даймохк» газет ду, иза а кѝранах цкѝа бен ара ца долу. Ткѝа оърсийн маттахь арадолуш иттех газет ду. Цо гойту, вай вешан ненан меттан мел пусар до. Базаршкахь а, туьканашкахь а дукха адамаш хуьлу шаьш духкучу я оьцучу товаран мах не-нан маттахь ала ца хууш. Кѝена а, кѝона а нохчий. Республи-кан куьйгалхошна нохчийн маттахь кѝамел дан ца хаѝа. Цара кѝамел оърсийн маттахь я юкѝ-юкѝа нохчийн маттахь дешнаш а далош до. Царна гена ца бевлла Јеламнах а. ІПайн кѝоман, шайн ненан мотт бийца, деша а, яздан а ца хууш болу нах шайн коърте хІиттош кѝам хир дац дуьненахь. Вешан ненан мотт боцург кхечу кѝаьмнийн меттанаш Јамо гІерта вай. Дала массо а кѝомана шена-шена мотт белла. Оцу Дала нохчийн кѝомана беллачу вешан ненан меттан пусар хІунда ца до вай? Иза лар-бан, кхио, хѝоле бан хІунда ца гІоърта вай? Ненан мотт дІабаьлча, кѝам дІа ма долу. Цуьнан оила хІунда ца йо вай?

Нохчаша йицийина къоман хьалхалера говзаллаш. Масала, исбаьхьа йозанца яздина чарташ, истангаш, вертанаш кечдар, хал-къан дарбанаш. Цхьа наггахь стагана а бен ца хаьа нохчийн маттахь диттийн, бецийн, акхаройн, олхазарийн, сагалматийн цӀераш. Шайн къоман мотт, истори, культура, шира говзаллаш а йоI-бIаьрг санна ларйо луларчу дегIастанхоша, къаьсттина а суьй-лаша.

Сих ца луш, хъекъале ойла а еш, вовшех дага а довлуш, генна хъалха а хъовсуш, къинхъегамца ондда бух а буьллуш вешан къоман тIехиндерг кхолла ца хаъа я ца лаъа вайна. Генна тIаьхъалонга ца боьду атта некъ а къастабой хъалха дIагIерта. ТIаккха, по цхъана берда йирте далийча, юха а ваьш схъадуьйла-деллачу хъалхалеррачу юьхьиг тIе духадоьрзу...

Цхъана, я масех къомо кхоьллина дац дуьненара хьекъалш, Илманаш, культура, говзаллаш. Уьш дуьненарчу дерриге а хал-къаша эзарнаш шерашкахь йинчу ойланийн, кьинхьегаман, зе-рийн стом бу. Массо къоман а ду дика, озда гИллакхаш, амма сакхташ доцуш къам а дац. ХIетте а хIора къам кхечарех къас-тош цуьнан цхьацца васташ, ламасташ, хуьлу: мотт, культура, аматаш, сибаташ, гИллакхаш, цIераш, духарш, кхин, кхин а. И къастамаш берриг а дIатийсича муьлхха а къам шен юьхь йо-цуш дуьсур дара. Кхечу къоман диканиг, озданиг, хьекъалниг, пайдениг схьаэцарх хIумма а эхь дац. Дуьненарчу дерриге а

къаьмнийн меттанаш нохчашна хууш хилча, церан дерриге а дика, озда гИллакхаш схьа а эцна вай лелош хилча дика хир дара. Амма шен къоман диканиг, оьзданиг, пайдениг, сийлахь-ниг когашца хьеша а хьобшуш, иза сийсаздеш, кхечу къаьм-нийн гИллакхаш — къаьсттина озда доцурш, зуламенаш — тЕоьцур дац кхетамечу, оьздачу, мелла а шен къоман балаболчу, кхечу къаьмнашца яхь йолчу стага.

Оьрсийн а, европейски а «культура» нохчаша «тЕэцар» дIадоладелира махках даьккхина вайн халкъ духа Даймахка цIадирзинчул тIаьхьа. Юккьера школа чекхьяьккхина кегийрхой республикерчу а, цунна араьхарачу а гIаланашках деша боьлча.

Оцу культурах нохчаша уггар хьалха «схьаоьцург», Добролюбовс ма-аллара, цунна тЕхула Iуьллу чопа, хьекъале болх а ца бойтуш, дегIе къа а ца хьобгуьйтуш «схьаэца» аттаниг дара: оьрсийн мотт бийцар, оьрсийн зударий балор, европейски духар лелор, европейски цIераш тахкар, вахош долу маларш мийлар, и. дI. кх. а. Къаьсттина шуьйра даьржина нохчашлахь берашна европейски къаьмнийн цIераш тахкар: тхан юьртахь кхо эзар сов вахархо ву. Юьртсоветера книгаш ас теллича, и тайпа 255 цIе карийра суна. Ткъа луларчу суьйлашлахь цхьа наггахь хеза и тайпа цIераш. Вай лелочо хIун дагадоуьйту? Европейцаш Африке баьхкича цаьргахула хезна меттигерчу туземцаша Ганнибал, Наполеон, Бонапарт, Цезарь, кхин, кхин а цIераш техкинера шайна. Iоврат йолу меттиг кIадинан кийсакца я хьобкхаргаца дIахьулийой хуьлура церан, ткъа йисина ерриг а меженаш — ерзина. Ткъа коьрта тиллина европейцийн фуражка, кивер я шляпа, логах хьарчийна галстук, пхьаьрсах дихкина сахьт хуьлура.

Цкъацкъа вай оцу туземцех тарло суна.

Нохчийн мотт бийцича, маж-мекх дитича, нохчийн духар ле-лийча, шайн «культура» лахло, и эхь ду моьттурш а бара. Шайн доьзалехь ненан мотт ца бийцича, оьрсийн мотт бийцича, Далла Iамал ца йича, атеистически къамелаш дича, шайн «культура» лакхайолу моьттурш а бара. Салам ца лурш а, шайга делча, схьа цаоьцурш а бара. Стаг веллачохь, тезета тЕбахча, доIийна куьйгаш хьалалаца цабаьхьарш а бара. Шайн къамелехь «Дала мукъалахь», «Дела реза хуьлда», «Дала аьтто бойла» аьлла, Делан цIе яккха цабаьхьарш а бара.

Уьш леладе я ма леладе бохуш, вайна ницкъ беш цхьа а вацара. Со юккьерчу школан директор, яздархо, 1959-чу шарахь дуьйна СССР, КПСС дIайовллалц КПСС-н член а, КПСС-н райкоман член а, райсоветан депутат а вара. Со юьртахь цIахь волуш ас даима ламаз дора, сайн ницкъ кхочу марханаш а кхобура, сагIа а доккхура, айса цхьа гIуллакх дагалаьцча мовлад а доьшуьйту-ра. Тезетахь баккхий нах ламазана дIасабевлча, кадам бан тЕбаьхкинчу кегийрхошна моллин меттана доIа деш хойи а Iара. Сан дерриг а берийн нохчийн, бусалба а цIераш ю. 1960-чу шарахь дуьйна-ас даима коьртахь нохчийн холхазан куй-лелий-на. Иза коьртахь болуш партийн пленумашка, конференцешка, депутатийн сессешка, съездашка а вахана. И куй лелийна ас Москвахь со доьшуш волуш а, кхечу пачхьалкхашкахь а. Соьга уьш ма леладе бохуш цхьа а вацара, аларх со вуха а вер вацара. Со партира, балхара дIа а ца ваьккхира.

Оцу лакхахь ас бийцинчу «культурни» нахах цхьаберш СССР, КПСС дIаяьлча имане баьхкина. ХIинца цара коьртахь куй я пес лелайо, маж-мекх а дитина, церан каралаьцна суьлхьанаш а хуьлу, шайн къамелехь сих-сиха Делан цIе а йоккху. Цхьаццан-га хотту ас: «Пхи-ялх шо хьалха-м кхин ма дара шу, хIинца цIеххьана ма чIогIа нохчий, бусалбанаш а хилла шух?!» — олий. «ХIетахь кхин зама ма яра...» — олу цара. Дависа шен делаI, цхьана заманахь, цхьана Iедална кIел долуш бусалба дин, нох-чийн мотт, гИллакхаш а дIатуьйсун, кхин зама, кхин Iедал тIедеьча, бусалбанаш а, нохчий а хуьлуш муха хуьлу? Ишта хий-цалучу нахах муха тешар ву? Кхуза а баьхкина, масала, китаиша шайн Iедал хIоттадахь, церан мотт, духарш, гИллакхаш, амалш а, цIераш, дич а схьаоьцур ду те вай?

Нагахь санна кхечу динехь долу адамаш я халкъаш хьобга хьайн бусалба дин дитийта, хийцийта, шайн дине верзо, хьайн хIусамера, махкара араваккха гIерташ хьуна ницкъ беш делахь, цара хьайна дуьхьалдаьккхина герз царна дуьхьал а даккхий, хьайн дин, хIусамаш,

даймохк ларбеш дуьхьало яр декхар ду хьан. Амма кхечу динехь долу адамаш хьан дин лорьуш, хьуна ницкъ а ца беш, хьо сийсаз ца веш, хьоьца машаре дехаш делахь, цаьрца мостагӀалла ма леладе, царна ницкъ а ма бе, церан долал-лина тӀе куьг а ма кхийдаде, церан дин, гӀиллакхаш а лоруш; цаьрца машаре ваха, боху бусалба дино.

Нохчийчохь дехаш керста а, жуьгатиьн а динехь масийтта кьомах адамаш ду. Зорбанехь а, телевиденехула а, наха шаьш-лахь а дуьйцу, цхьаболчу нохчаша и кхечу динехь, кхечу кьо-мах долу адамаш кхерош, нуьцкъах, бойуш шайн хӀусамашкара ара а бохуш, уьш дола йоху, бохуш. Цундела шайн хӀусамаш борахчу мехах дӀаюхкуш я дӀа а туьйсуш уьш вайн махкара дӀаюьху, бохуш. Цкъа-делахь, лакхахь ма-аллара, бусалба дино магош дац бусалбанна а, керистанна а тӀехь и кӀизаллаш, харцо-наш, ямартлонаш лелор. ИнолгӀа-делахь, вайн республикан Кон-ституцис цхьатерра бакьонаш елла вайн махкахь дехачу массо а кьомах, муьлххачу динехь а долчу адамашна, и бакьонаш ларь-ян тӀе а лаьцна, царна ницкъ бар, уьш сийсаздар а дихкина. ЩӀбусалба дино а, Республикан Конституцис а шайна тӀедехкина |декхарш кхочушдеш боцчу, уьш тергал ца дечу нохчаша сий :дойу вайн кьоман, церан кӀизалла, сутаралла, иман дацар, Ӏедало а, халкьо а уьш таӀзарза битар мацца а цкъа зуламе, бохаме дер ДУ дерриг а нохчийн кьомана.

1944-чу шарахь махках даьккхина вайн халкъ Даймахка цӀадоьрзуш цигара схьабовла аьтту ца хилла я Дала цигахь риц-къанаш нисдина, дуккха а нохчий бисина Казахстанехь а, Юк-кьерчу Азехь а. Вайн махкахь белхазалла хилар бахьана долуш рицкъа лаха баханчохь бисина хьалха хиллачу СССР-н массо а маьӀпехь шайн доьзалшца бехаш 300 эзар алсам нохчий а бу. Цигарчу къаьмнашна юкьахь лерам болуш, цаьрца бертахь, дика дӀатарбелла хан йоккхура цара хӀара тӀаьххьара шераш тӀекхаччалц. ХӀинца буххенца хийцаелла церан юкьаметтигаш. ДӀадахначу шарахь вайн телевиденехула къамел дира 40-50 шо хенарчу цхьана нохчочо. Ша Астрахански областехь вехаш

волу ткьех шо гергга хан ю, бохура цо. Цигахь гӀишлошъяран мастерна тӀера хьалаволавелла ша хӀинца цхьана трестан гене-ральни директоран дарже а кхаьчча, областан Советан депутат а ву. Шаьш оцу областехь вехачу масех эзар нохчочун хӀара тӀаьххьара шераш тӀекхаччалц доккха сий дара, шайга лерам а бара. Амма цхьаболчу нохчаша Нохчийчохь а, цига дӀабогӀуш а лелочу зуламаша, оьзда доцчу гӀуллакхаша, оцу областерчу ба-хархойн шайх тешам байина, шайга цабезам кхоьллина, шаьш цигара дӀадаха хьийзош меттигаш а хуьлу, бохура цо. Иштта къамелаш зорбанехь а, кхечу областашкара цӀа богӀучу нохчаш-кара а хеза. И тайпа галморзахаллаш йолчу областашка маслаӀатана вайн республикан куьйгалхой, юкьараллин векалш а бахана меттиг а ю.

Цхьана стага шен доьзалан, юьртан, ткьа цхьа кӀеззигчу наха мехкан, кьоман сий айдо, сий а дойу. Кхузахь, вайн махкахь, цхьана нохчочо кхечу кьомах стагана зулам дича, иза сийсазви-ча, оцу стеган кьомана иза дӀахезий, массанхьахула кога до-лий даьржа. Я кхечу кьома юкьахь нохчочо зулам дича, ада-малла доцург, оьзда доцург далийтича, берриг а нохчий иза санна бу моьттуш, вайн кьома цабезам, цатешам а кхоллало церан, тӀаккха иза вайн дерриг а кьомана зуламехьа доьрзу. Вайн къам ца дезачара, къаьмнашна юкьахь барт, машар, гергарло а хила цалуучу шовинисташа, националисташа, экстремисташа, кӀеззигниг дестош, гаайггара тӀекхуллуш, марсадохуш пачхьал-кхан тӀегӀанехь эладитанаш даржадо. Цунна тоьшалла ду Моск-вахь, Петербургехь, Россин кхечу областашкахь а нохчашна дуь-хьал дӀахьош йолу кампанеш, масех шо хьалха Казахстанера нохчий нуьцкъаша арабахар а.

Бакьдерг бакь хилаза ца долу. Вайн кьомах безам а, тешам а баккха ваьшкара бахьанаш дуьйлуйту вай. «Усть-Камено-горск гӀаларчу хьешацӀийнехь нохчаша виь казах вийна, де-кӀий сийсаздеш, церан кортош а даьхна, вовшийн догӀмех хуьй-цуш, юхагӀедоьхкинера. И бахьанехь лелхийна цигахь болу вай-нах»- яздо журналиста М. Кузаевс. / «Даймохк», 7 июнь 1994 шо, № 22/10994/. Цул тӀаьхьа шайна юкьахь нохчий цабитарх бехк буьллийла дуй ткьа цигарчу казахашна? Иа тӀевоьссинчу хӀусамна а, шена тӀевоьссинчу хьешана а нохчо тешаме хуьлуш ца хилча эхь долуш, оьзда гӀиллакх ма дара нохчийн кьоман эзарнага шерашкара схьадогӀуш! Вай вешан махкахь лело оьзда доцу, адамалле доцу гӀуллакхаш а тоьар ду кхечу

къаьмнашна вай ца деза а, вайх ца теша а. Тѣхула тѣе, вайн республикан куьй-галхоша а, шаьш политикаш ду бохучу наха а, тѣаьхьалонан оила ца еш, дуьйцуцу сонтачу хабараша а херо юллу вайн къоман кхечу къаьмнашца йолчу уьйрашна юккъе. Шина пачхьалкха юккъехь мостагӀалла делахь а, тӀом беллахь а, шиний агӀонан паччахьаша, куьйгалхоша вовшашна гӀиллакхехь критика йо, амма пачхьалкхийн куьйгалхой сийсазбеш церан сакшташ, ай-паш дуьйцуш къамел ца до. Иза дуьненан халкъаша, пачхьал-кхаша, церан куьйгалхоша, политикаша, дипломаташа тӀеэцна этика, гӀиллакх ду. Ткъа вайн президента а, кхечу куьйгалхоша а телевиденехула Россин президентана «хьакха», «чангӀалкх», кхин доьхнарг а олу. Москвахь вай ца дезачара вайх лаьцна эладитане дешнаш аьлча, вешан шина автоматан чаппагӀаш мет-тахьхьееш, Росси а, Европа а сийначу цӀарах ягор ю, ООН а дӀасалоллур ю бохуш кхерамаш туьйсу, дуьнене а, «бӀов» бохуш, хабарш дуьйцу, кхечу къаьмнийн а, пачхьалкхийн а чохьхарчу гӀуллакхашна юкьагӀерта.

Вайн дайша а ларийна шайн маршо, вай а ларийир ю, нагахь санна Россин эскарш Нохчийчу гӀортахь, цхьа салти дийна ца вуьтуш, вай берриг а бойур бу уьш, вайна гӀо дийр ду ерриг а бусалба пачхьалкхаша бохуш, гӀазотана кегийрхой ир-кара хӀиттош, карзах бохуш лела цхьа зуламе нах а. Ткъа президента. а аьлла, нагахь санна Россин эскарш Нохчийчу гӀортахь, уьш кхузара дӀалаьхкина ца Ӏаш, вай тӀом церан махкахь бийр бу. Сонта къамелаш ду уьш.

Дуьненахь цхьа миллион бен бац нохчий, ткъа царех 1989-чу шеран хьесапашца Нохчийчохь вехаш верг 734500 ву. Оцу цхьа миллион нохчийн — къеначийн, зударийн, берийн а кара ракеташ елла вай дуьхьал девлча а, иттаннаш, бӀеннаш миллионаш ада-маш долчу яккхийчу, нуьцкъалчу пачхьалкхел а, къаьмнел а тоьлар ма бац нохчий. Ткъа Россис Нохчийчу агресси яхь, тӀом болабахь, нохчашна гӀоьнна орцах девр дац дуьненара цхьа а я бусалба а, кериста а халкъаш, цхьа а пачхьалкх а. Нохчийн къо-мана тӀе дукха бохамаш баьхкина хӀокху тӀаьхьарчу кхаа бӀе шарахь, иттаннаш шерашкахь Россина дуьхьал тӀом а бина цо, амма дуьненара бусалба а, кериста а цхьана а пачхьалкхера а, халкъера гӀо ца хилла нохчашна я хӀинца а, тӀаьхьа а хир дац. Ткъа Россис Нохчийчу агресси йича, нохчашна гӀоьнна герз ке-рахь хьала а гӀевттина, шаьш хӀаллакдайта сонта дац вайна лу-лара халкъаш. Вайгахьа гӀо доккхуш дош ала а даьхьар дац. Нохчашна цахаарх шайн истори, царна дика хаьа шайн истори-чески дӀадаханарг, Россина дуьхьал тӀемаш бича шайн дайшна мел пайда хилла а.

ХУШ-ХІХ бӀешерашкахь шайн Даймохк, маршо ларьеш дуь-ненахь нуьцкъалчу Россин пачхьалкхана дуьхьалгерз керахь турпала дуьхьало йина нохчийн халкъо. Дуьхьало йина ца Ӏаш, ерриг Европа а цецйоккхуш, шайн коьртехь тӀеман говзаллица гӀарабевлла полководцаш болуш, оцу заманан тоьлладу герзащца кечдинчу, шайл мосуьйттазза алсамчу оьрсийн эскаршна тӀехь толамаш бохуш меттигаш хилла. Оцу тӀамех а, толамех а лаьцна шайн къамелашкахь цхьаболчу историкаший, керлабевлладу по-литикаший, лакхахь бийцинчу питанечу эладитанчаший олу, хӀетахь иттаннаш шерашкахь нуьцкъалчу Россин эскаршна дуь-хьало ян а, толамаш баха а нохчашна ницкъ белларг церан май-ралла яра.

Нохчийн къомехь майралла а, тӀеман говзалла а, доьналла а ца хиллехь, цуьнга иттаннаш шерашкахь шен маршонехьа кьий-салург цахилар а, толамаш бахалург цахилар а, шеко йоцуш цӀена бакъ ду.

КӀилло стагерчу герзан а, хьекьалан а, Илманан а пайда бац, нагахь санна цаьрца цхьаьна цуьнгахь майралла, доь-налла а, оьздангалла а яцахь. Амма уллохь хьекьал, оьздан-галла, собар, кьинхетам а боцу майралла — иза сонталла ю. Иштта и сонта майралла бохаме, бале, зуламе йолу оцу стага-на шена а, адамашна а. ХӀунда аьлча, и тайпа майралла сон-тачу, кьизачу, ямартчу, стешхачу зуламхошкахь, акхарош-кахь а хуьлу.

Оцу заманахь вайн къомана иттаннаш шерашкахь шен Дай-мохк, маршо ларьян, толамаш баха майраллица цхьаьна цунна ницкъ луш кхин а масех хьоста дара. — бусалба дин. Иза дара къомана майралла, доьналла, оьздангалла, собар, кьинхетам а лург, цуьнан барт бийриг, дика мел дерг цуьнца лардийриг. ХӀетахьлера вайн дай Делах тешара, Делах кхоьрура, цара Далла еш йолу Ӏамал цӀенчу даггара яра, цундела Дала церан доӀанашна жоп лора, Ша къобал бинчу новкъахь царна гӀо дора, царал мосуьйт-тазза алсамчу, нуьцкъалчу мостагӀачунна

дуьхьало ян а, цунна тIехь толамаш баха а, шайн Даймохк, маршо, дин, кьоман сий лардан ницкъ а лора. ХIетахь вайн дайшна гIо а дора мехкан хьелаша лаьмнаша, хьаннаша, чIажаша. Дуьхь-дуьхьал тIом бечу шиний агIорчийн герзаш дукха башхаллаш йоцуш цхьатера дара. Шаьш тIеман академешкахь дешна бацахь а, тIеман говзаллица оьрсийн гIарабевллачу инарлел хIумма а оьшуш бацара нохчийн тIеман баьччанаш, ткъа цхьаберш тIеман говзаллица оьрсийн инарлел дуккха а лакхахь бара. ХIетахь нохчийн кьам шен махкахь а, арахь а кхечу кьаьмнашца эделла дацара, Россин, Европан а цивилизацин Iаткъамна кIелдахаз шена, оьзда, бертахь, иманехь дара. Кьомана ямарт, стеша, дуьненан хьолах бохкалуш нах наггахь бен ца нислора.

ХIетахь нохчийн кьоман маршонехьа боламашна коьртехь хилла баьччанаш Делах тешаш, Делах кхоьруш цIена бусалба нах бара. Iедалан коьрте гIерташ, даржаш кьуьйсуш, хастам лоб XVIII дуьненан хьал-бахаман дуьхьа ца летта уьш. Нохчийн кьам тукхамашка, тайпанашка доькьуш гIорасиз деш, кьоман боха-машна, баланашна юккъехула, декъийн баьрзнашна тIехула, цIийн Iоврашна чухула, наной, йижарий, байш делхош оцу сутарчу, зу-ламечу Iалашонашка ца гIиртина уьш. И баьччанаш, царна тIаьхьара тIаьхой а шайн Даймохк, бусалба дин, кьоман маршо ларьеш летта, белла. ТIеман арахь шайн Iожалла хир юйла, эшам хилла дийна мостагIчун йийсаре лецахь шайн Iожалла тангIалкхаш тIехь я набахтехь, я Даймакхана генахь Сибрен каторгашкахь хир юйла а хууш. Иштта Iожалла тIеэцна эзар-наш нохчийн кIенташа, мехкарша, наноша.. Кьеначара а, кьона-чара а, бераша а, эвлаяша а, динадайша а.

И зама дIаяьллачул тIаьхьа бIе шо сов хан яьлла. Адамаш а, Iалам а хийцаделла. Нохчийн кьам кхечу кьаьмнашца эделла. Шайн Даймакхал арахь кхечу кьаьмнашна юкъахь бехаш бу кхо бIе эзар сов нохчий. Оцул Нохчийчохь кхечу кьомах, кхе-чу динехь адамаш а ду. Дукхахболу нохчий европейски цивилизацин Iаткъамна кIел бахана, дайн гIиллакхех а, бусалба ди-нах а боьхна, адамаш сутардевлла, шайн кьоман, Даймехкан бала болуш нах кIезиг бу. Нохчийн кьоман барт бац, хIораммо а шена аьтту лобху. Нагахь санна, Россис Нохчийчу агресси яхь, бIе шо хьалха санна, кьам цхьа барт болуш, цунна дуьхьал гIоттур дац. И барт а хилла гIеттича а, цуьнан ницкъ хир бац кхузаманан тоьлла герз а, тIеман техника а йолчу масех миллион российский эскаршна дуьхьало ян. Хьалха заманахь нохчашна чIагIо хилла лаьттинчу лаьмнаша, хьаннаша, чIажаша а ларбийр бац. Шайн салтий хIаллак ца байта, масийтта километр генара схьа як-кхий а, хIаваэра охьа бомбанаш тIе етташ ярташ, гIаланаш отур ю, халкъ хIаллакдийр ду. Оцу цхьаболчу нехан сонтачу хабарший, эладитанаший бо-хам бийр бу вайн халкъана. Дицдан ца деза, Германица тIом дIабоьдуш, фронтехь хIора салти оьшучу хенахь, Нохчийчу 150 эзар салти а валийна, шина сохьтехь шайн ярташкара ара а даьккхина, ялх дийнахь вагонаш тIе а доьттина, нохчийн халкъ махках даккхар. Махках даьккхина халкъ нийсса ах мацалла, цамгарех хIаллакьхилар. Даймакхе сатуьйсуш цигахь вай текхна кхойтта шо хан. Иза дицделларг, изсах ваьлла ву. Цундела, вай Россица девнах, тIамах лардала деза, вай машар лаха беца цуьн-ца а, лулахошца а, массо пачхьалкхашца а, массо кьаьмнашца а.

Оцу М. Кузаевс яздина: «Россин эскарш чудогIу аьлла, дозане дахара тхо, — дуьйцура цхьана жимачу стага. — Танкаш гучуйовллушехь бевдир «мерседесаш» тIехь берш. Тхо миска-наш дисира дозанехь латта». / «Даймохк», 7 июнь 1994 шо. № 22/10994/.

Оцу масало гойту, Дала тIе ма доуьйтийла иза, нагахь санна тIом хилахь, таронаш ерш бевдда кIелхьарабевр бу, ткъа миска-наш хIаллакьхир бу...

Россис пачхьалкхан тIегIанехь дуьнене а дIакхайкхийна,-муьлххачу а махкахь оьрсийн кьомах болчу нехан бакьонаш эшayahь, царна ницкъ бахь, ша могуьйтур дац, аьлла. Цуьнан ницкъ бу и шен дош кхочушдан. Цо харц-бакъ кьестор дац, шен ницкъ хиларе терра, и бахьана а хIоттийна, цо агресси йийр ю муьлхха-чу а махка. И политика цо дIакхоьхьу хIокху тIаьхьарчу масех бIе шарахь. Ткъа вешан цIахь, вешан махкахь дехаш долу вай вовшийн харцонех, зуламех лардан барт а, ницкъ а боцчу вай арахьарчу ницкъах вешан мохк, халкъ а,

кхечу пачхьалкхашкахь бехаш болу нохчий а муха ларбийр бу?

Цундела, вешан къомана зуламе доьрзур долу, вон це йоккхуйтур долу бахьанаш дийлийтарх лардала дезара вай. Нохчийчу эскарш дало Россина бахьана дара цхьана наха церпошташ талор. Дадаханчу Iай Россин Централни телеви-денехула журналистийн дискусси хилира, Нохчийчохь лай-до-лалла ду, нуьцкъашха оьрсий дIа а буьгуш, лолле берзош, къиза-чу хьелашкахь маьхза бацош бу, бохуш. Иштачарех хIара цхьаь ву бохуш, гойтуш къамел деш цхьа оьрси а вара. Ткъа иштта йолах белхаш беш Россихь бIе эзарнаш оьрсий бу. Амма Россихь шайш шайн оьрсий лоллин хьелашкахь бацор ца хьехадоедало а, оцу журналисташа а. Нохчийчохь йолах болх бина ма-сех оьрси схьа а лаяцна, кхузахь лай-долалла ду бохуш, дуьнене а дIакхайкхадое. Нохчийн къам сийсаздархьама, цунах цатешам а, цуьнга цабезам а кхоллархьама. «Це йоцчохь кIур ца болу», -бохуш, кица ду вайн. ЦIа-це доцуш бевлла лелачу оьрсашка дуу-чух-молучух нохчаша болх бойту бохуш, хабарш ду вайна юкьахь лелаш. Москвахь нохчийн къомах масех рекетер ву бохуш а дуьйцу. Царех «нохчийн масри» аьлла кхайкхадое цигарчу Iедало. Иштта вайн къомана тIе эладита кхолла бахьанаш дуьйлуйту цхьацаболчу нохчаша. ТIаккха вайн къам ца дезачара, и кIезиг бахьана стамдой, дестадой, дуьненахула даржадо. И бахьанаш ваьшкара дийлийта ца дезара вай, вайн къоман сий бехдо нах совцо гIорта безара церан гергарнаш, Iедал, динадай, массо нохчо а.

Делах, Къематдийнах тешаш, кхоьруш, бусалба динехь нис-деллачу адамийн барт ца хуьлийла, уьш кьинхетаме ца хуьлий-ла дац. Дала КъорIан чохь аьлла адамашка: вовшашца дика, бертахь хилалаш, шайн дегнаш чохь хьагI-гамонаш, оьгIазло ма лелаелаш, доцург тIекхуллуш вовшийн сийсаз ма делаш, вовшаш-на ямартлонаш, харцонаш, хьарамлонаш ма елаш, дог цIена, кьин-хетаме хилалаш, вовшашна диканиг дан, сагIа дала сихлолаш. ТТIа шайна дуьненан хьал-бахам белча кура ма довлалаш, кьен-мискалла, бала белча собаре хилалаш, иза а, важа а, дерриге а Шегара дуйла хаалаш, Шена хастам белаш.

Дала бусалба адамашна тIедехкина и декхарш массо а нох-чочо кхочушдеш делахьара, я цхьана дашца аьлча — вай Делах, Къематдийнах тешаш а, кхоьруш а делахьара, вайн къоман барт а хир бара, вайн махкахь иман-беркат а хир дара, кхечу къаьм-нашна хьалха вайн сий-лерам а хир бара.

Барт боцу доьзал, вовшийн сий деш боцу доьзал, кьуй, малар-чаш, мунефикьаш, муьлхха а зуламхо юкьахь волу доьзал лула-хошна а, юьртахошна а, ур-атталла, цуьнан гергарчарна а ца беза. Вай иманехь ца нисделча вовшашца а, дерриге къоман а барт хир бац, вай цкъа а вешан мехкан дай хир дац, вайн махкахь беркат хир дац, кхечу къаьмнашна хьалха цкъа а вайн къоман сий а хир дац.

Адамашца уьйр йоцуш, адамех дIакъаьстина цхьаьа стаг а, кхечу халкъех дIакъаьстина, цаьрца уьйраш йоцуш цхьаьа къам а ца дахаделла дуьненахь. ХIокху дуьненара дерриг адамаш -кIайн, Iаьржа, можа а беснашкахь, тайп-тайпана меттанаш, гIиллакхаш, амалш йолуш, масех динехь долу дерриге а адамаш вовшашца девнаш деш, тIемаш беш, ницкъаш беш, мостагIий хил-ла даха ца кхоьллина Дала. Бертахь, машаре даха кхоьллина. Къаьсттина а бусалба адамашна тIедехкина и декхарш, цхьа ве-жарий хилалаш, аьлла.

Вайна уггар хьалха вешан къоман барт оьшу, шолгIа — лу-ларчу, генарчу къаьмнашца барт, гергарло, доттагIалла оьшу. Уьш а, кхидерш а нислур ду, нагахь санна вайх хIора а бусалба ди-нехь нислахь, вай Делах а, кхана ваьшна тIедогIур долчу Къе-матдийнах а кхерахь.

Масех бутт хьалха, кьурайшин тайпанан а, эвлаяийн цIийнан а тIаьхьенийн нахах а, динадаьх а цхьаьнакхетта цхьа тоба арае-лира адамашка вовшашна кьинтIера довларе, машаре, маслаIате, барте, Дала бусалбанашна тIедехкина декхарш кхочушдаре кхой-кхуш. Оцу сийлахьчу новкъахь церан мел кхиамаш хилира ца хаьа суна, амма цара схьалаьцнарг Дела реза хир волуш, тахана нохчийн къомана оьшу некъ бара.

Телевиденехула царех цхьаболчийн къамелашка ладоегIуш цара уггар коьртаниг хьахош ца хезира суна: адамашна юккъехь нийсо яр. Адамийн барт а, машар а бийриг нийсо ю, ткъа нийсо йоцчохь, харцо, ямартло лелачохь адамийн цкъа а барт, машар ца хуьлу. Нагахь санна

хилахь а, цуьнан оьмар гена ца йоьду. Ницкъ болчу цхьа кIеззигчу наха халкъан рицкъа, хьал шайн долалле а хьийзош, гIийлачийн, кьен-мискачийн, боберийн, заьIапхойн хьакъ а дууш, царна ницкъаш бечу, уьш Iазапехь баллочу къоман барт хуьлийла дац.

Стаг хьоле вехаш хилар новкъа дац вайна. Дала а боху дуь-ненан хьал лаха, шайна оьшшучул, амма Ша а, Къематде а ма дицде. Масееран а цхьатера хьал-бахам, масех гIаттехь тIекIел дина ценош а, фабрикаш, заводаш, туьканаш, машинаш, ахча а, кхин ерш а хир яц. Муьлххачу а нохчочун и дерриге а хилча хазахетар ду цIена бусалба дог долчу нохчочунна. Амма и хьал-бахам Дала гайтинчу хьанал некъашца, хьаналчу кьинхьегам-ца гулбан беа стага. Цунах дозалла а ца деш, кураллаш а ца еш. Шена иза беллачу Далла хастам а беш, цунна тIера закат а, сагIа а луш, гIийла-мискачеран гIо а деш. Нагахь шен аьтту беллахь маьждиг, хьуьжар, школа, больница йина, некъ тобина, хи далий-на, тIай тиллина я и гIуллакхаш дечарна гIо дина, шен халкъана а, махкана а пайдехьа гIуллакх деш хила веза оцу хьолан да.

Таханлерчу вайн хьолахошна юкъахь цхьа нагтахь стаг нис-ло хьаналчу некъашца, хьанал къахьоьгуш хьал-бахам гулбина стаг. Кхин а кIезиг нисло, оцу Дала шайна беллачу хьал-бахамах гIийла-мискачарна гIо деш, юьртана, махкана пайде гIуллакх деш болу нах. Дукхахболчу наха и шайн хьал-бахам хьарам некъаш-ца, харцонаш, ямартлонаш лелош, халкъан юкъара бахам шайн дола берзош гулбина. Шайн аьтто нисбелчхьана йиша-ваша а, юьртахой а, дерриг халкъ а мацалла делча а, цуьрриг а церан бала а боцуш. Кханалерчу Къематдийнахь Далла хьалха жоп дала дезар ду церан.

Кхузткъа шо сов хьалха, шайн долара стерчий, говраш, вор-данаш, даьхний, готанаш юкъа а йохкуш колхозаш вовшахтоьх-на вайн дайша. Iедало нуьцкъаша вовшахтохийтинера и колхозаш. ТIаьхьа деанчу кхузткъа шарахь оцу колхозашкахь дуьненара дIакхелхинчу а, хIинца дийна болчу а бIе эзарнаш наха къахьег-нера. Церан кьинхьегам, хьацар, хьакъ ду колхозийн, совхозийн бахамашна юкъахь. Ткъа тахана цхьа кIеззигчу наха талабо и бахамаш. Даьхний, техника, гIишлош а шайн дола йоху. Шайн дайн хилла бохуш латтанаш дIалоьцурш а бу. Кьинхетамза хIаллакIо хьаннаш. Механа деза пепнаш, нежнаш хьоккхуш республикал арахьа дIадухку.

Латтанаш нехан шайн долахь долчу хенахь, 1926-чу шарахь, нохчий 318500 хилла, ткъа 1989-чу шеран хьесапашца — 956879 бу. Ткъа оцу юккъехь даьллачу 63 шарахь ярташ, шахьарш шор-луш, пачхьалкхан хьашташна дIалоьцуш а, охунин лаьттан ба-рам лахбелла. Тахана цхьана наха шайн дайн хилла латтанаш дIалецча, тIаьхьа тIекхийначу 638379 нохчочо хIун дан деза? Дайн хилла латтанаш ярташна, шахьаршна, пачхьалкхан гIишлошна кIел даханчу наха хIун дан деза? Уьш лаьттан дакъа доцуш бита бохий ткъа бусалба дино?

Латтанаш лело ницкъ а, таро а, аьтто а болчарна дIало я царна дохка бохурш а бу. Латта эца ахча доцчара, иза лело ницкъ боцчара, кьеначара, бобераша, заьIапхоша хIун дан деза тIаккха? Уьш а, кхин а тахана халкъана хьалха хIиттина чолхе гIуллакхаш нисдина цхьалхадаха гIерташ а, я бала болуш Iедал а дац, ткъа шарилатехь нисдан вай Делах кхоьруш а дац.

Стага кьолаца я нуьцкъашха кхечуьнан даьхний шен дола даьхча, шарилатан а, муьлххачу пачхьалкхан а законашца, цкъа-делахь, оцу стага долчу дена духадерзо деза и даьхний, шолгIа-делахь, оцу стагана кьола дарна таIзар дан деза. Ткъа вайна лаьа, долчу дена даьхний юха а ца дерзош, бехкечунна таIзар а ца деш, оцу шина стагана юккъехь машар хуьлийла. Ткъа иза цхьана а пачхьалкхан законашца а, шарилатца а нийеа ца догIу. Шен лачкъийна говр, машина а йигна, шен кетIахула уьш хохь-куш лелачу кьоьна, лачкъийна етт а бигна, цуьнгара шура а йоккхуш, шен кетIахула дIа иза беже а лоьллуш лелачу кьоьна кьинтIеравала а, цуьнца машар бан а луур дац цхьана а стагана. Ткъа адамийн барт, машар бан арабевллачу оцу лакхахь бий-цинчу динадайша боху, талорхошкахь нехан, халкъан хьакъ а дуьтуш, вовшашна кьинтIерадовла, цаьрца машар, барт а бар доь-ху. Оцу тIехь харц лоь уьш.

Къаьст-къаьстинчу адамийн а, дерриг къоман а барт оьшу вай-на тахана. И барт, машар латто декхар долчу Iедало а, цунна гIоьнна гIевттинчу динадайша а, вайх хIораммо а дицдан ца деза адамийн а, къоман а барт бийриг нийсо хилар. И нийсо яр Дала тIедиллина вайна. Оцу тIехь халкъана масал гайта декхар ду уггар хьалха пачхьалкхан куьйгалхойн, динадайн, шаьш

цѐна бусалбанаш ду бохуш лелачу нехан а. Уьш дог, ойла, куьйгаш цѐна долуш хилахь, я цхьана дашца аьлча — уьш иманехь хилахь, къоман барт хир бу, адамашна юкьахь нийсо а хир ю, махкахь машар, беркат а хир ду. (Кхузахь чекхйолу зорба тоьхначун йолхалгIа кийсак: «Даймохк», 27 июль 1994 шо, № 29)

34

1994-чу шеран июнехь цхьана суьйранна телевиденехула шен къамелехь къоман кхерамазаллин департаментан куьйгалхочо элира, оцу деношкахь шайн мостагIашна чIир йоккхуш, цхьацца наха царна тIехь шаьш кхиэл еш, иза шаьш кхочушъеш меттигаш хилла, и гIуллакхаш Iедало къобалдеш а дац, уьш лелориш Iедало жоьпе а озор бу.

И тайпа меттигаш цхьаццанхьа хьалха а хилла бохуш, наха дуьйцу хезара хьалха а. ХIокху тIаьххьарчу шерашкахь теле-виденехула цхьаццаболчу наха сих-сиха кхайкхадора, шайн стаг вийнарг, я зуда лачкъийнарг вийцинчунна, я доьза вайнарг волю меттиг йийцинчунна шаьш хIоккхул миллион ахча а лур ду, айкхваьлларг ца вийца шаьш КъорIан тIехь чIагIо а йийр ю, бохуш.

Муха кхолладелла цивилизацин цхьана а пачхьалкхан законашца а, шариIатца а нийса ца догIу, шайна зуламаш дина, шайн стаг вийна стаг наха шаьш лехар а, цунна тIехь шаьш кхиэл яр а, иза шаьш кхочушъяр а?

Муьлххачу а пачхьалкхан коьрта декхар ду шен гражда-нийн маршо, бакъонаш, долалла лардар а, пачхьалкхана, юкьа-раллина хьалха цаьрга шайн декхарш кхочушдайттар а. И де-кхарш кхочушдан кхоьллина а, болх беш а хуьлу пачхьалкхан законашкхолларан а, бакъонаш ларъяран а органаш. Церан де-кхар ду юкьараллин низам, адамийн бакъонаш ларъяр, талхор-хой, къуй, кхиболу зуламхой лахар, карор, царна оцу пачхьал-кхан законашца догIу таIзар дар а. Ткъа оцу пачхьалкхехь Iедал а, законаш болх беш ца хилча, наха шайна зулам динарш шаьш схьалоху, шаьш царна кхиэл йо, иза кхочушйо. Изза хьал хIоьттина вайн махкахь.

Кхин а кхоь масал даладо ас, телевиденехула сайна хезна. Республикан прокурора цхьа гериг гойтура хьовсархошка. Шен хIусам чу цхьаммо бомба кхоьссина, ша иза схьа а карийна, цунна уггар луьра таIзар дийр ду, бохуш. Чоьхьарчу гIуллакхийн ми-нистра бохура, оцу Теркал дехьа гулбеллачу Россин хьадалчаша шайн ялх милиционер вийна, шен исс эзар милиционер ву, ша оцу мостагIашна чIир йоккхур ю.

Оцу министерствон цхьана отделан начальнико элира, оп-позицехь болчу наха масех бено вийна, шайн бенойн тайпа доккха ду, шаьш чIир йоккхур ю. Дика ду. Оцу кхааннен ницкъ бу шайн мостагIех бекхаМ эца. Цхьаь — республикан прокурор, шолгIаниг — чоьхьарчу гIуллакхийн министр, кхоалгIачун доккха тайпа ду. Шайна зен-зулам дина зуламхо лаха, каро, цун-на таIзар дан ницкъ а, таро а, аьтту а боцчу мискачу наха, тайпа жима долчу наха, къеначу наха, зударша, бераша, заьIапхоша хIун дан деза, цара хьаьнга орца ала деза? Уьш хьан ларбийр бу гер-зах боттабелла лелачу зуламхойх?

Пачхьалкхан бакъонашларъяран органаша пачхьалкхана а, халкъана а хьалха шайн декхарш кхочушдеш хилча, цкъа-де-лахь вайна юкьахь и зуламхой а хир бацара, шолгIа-делахь, наха шайна зен-зулам динарш, шайн стаг вийнарш а лоьхур бацара, царна тIехь шаьш кхиэл а йийр яцара, шаьш иза кхочуш а йийр яцара. Иза дар халкъо алапаш луш кхобучу пачхьалкхан орга-нийн, церан белхалойн декхар ду. ТIе, иза шен мостагI велахь а, стаг вен хала ма ду бусалба стагана, иза массаьрга а далур ма дац, къинхетаменаш а ма бу дуккха а.

Иза цхьа агIо ю. Оцу М. Кузаевс шен статья тIехь яздо: «Вийна стаг схьавуьйцург хIоттийна ахча схьа а эцна, бехке во-цург билгалваьккхинера цхьанакъонахчо»/ «Даймохк», 7 июнь 1994 шо, № 22/10994/. Иштаниг дуьххьара хилла хир дац, тIаьххьара ца хила а мега. Бехке воцу стаг айкхо къайлах дIавийчича, чIирхоша иза вийча, цкъа-делахь, Далла хьалха а, стаг волчарна хьалха а жоьпалла хуьлу иза вийнарш а, айкх а, шолгIа-делахь, керла мостагIалла кхоллало, шина а агIорчеран доь-залшка бохам богIу, тIаьхьа-тIаьхьене дIабобдуш.

Иштта меттигаш дуккха а хилла хила тарло. Нагахь зуламан декъашхой масех стаг

хиллехъ, церан хІораннан бехк цхъатера ца хуьлу. Цхъаннан я цхъаболчийн дукха, вукхеран кІезиг хила тарло. Зуламхошна юккъехъ хиллехъ а, бехке воцург а нисло. Ша шен ларвеш тухуш а, цуьнга ша ца вейта стаг вуьйш меттиг а нисло. Масех тайпана хуьлу зулам: латар, тохар, верваккхар а. Цхъаболчу наха шайн стеган Іожалла цуьнан шен бехкенна хиллийла хуьушехъ, куьг бехкечу стаге а, цуьнан нахе а чІир кхайкхайо, уьш берриг а юьртах боху. Ткьа шаріІатехъ магош дац куьг бехке воцчух бекхам эцар. И санна долу гІуллакхаш пачхьалкхан органаша талла дезаш а, къасто дезаш а, кхиэл ян дезаш а ду. Те, нагахъ санна вай бусалбанаш делахъ, и тайпа гІуллакхаш Далла хьалха а, нахана хьалха а хотІе хир доцуш, нийса къасто а, кхиэл ян а шаріІат ду. Амма пачхьалкхан законаша а, я шаріІато бохург а ца деш, вай вешан лаамехъ лела довлахъ, бехкенаш маьрша а лелаш, бехке боцарна таІзарш а деш, вовшийн мостагІий а хилла дехар ду вай.

35

Айкхвалар чІогІа эхье гІуллакх хилла хьалха заманахъ вайн дайн. ХІетахъ цуьнан шатайпа бахьанаш дара. Айкха хьалха заманахъ — *лазутчик, доносчик*, кхузаманахъ — *сексот, доносчик*/ олуш хилла тІеман заманахъ нохчийн тІеман къайленаш кхаььнех мостагІчунна къайлах юккуш, ткьа машарен заманахъ — паччахьан Іедална дуьхьал кыйсам латто нах, я Іедална реза боцу нах Іедале къайллах дІабуйьцуш леллачу стагах. Иштачу ; айкхашна, уьш халкъан а, Даймехкан а ямартхой хиларе терра, угтар луьра таІзар дора халкъо. Царна юкьа ца богІура машаре-чу хенахъ адамашна зуламе бевлла нах къайллах Іедале дІабуйьцу айкхаш. Цаьрга безам бацара халкъан, амма и зуламхой новкъара бахарна айкхашна гечдора «мтт тохар».

И зама дІаяьллачул тІаьхьа бІе шо сов хан яьлলেখъ а, айкхех хІетахьлера кхетам ларбелла нохчийн. Зуламхо Іедале дІавийцар, дІавалар, органашка цунах лаьцна бакьдерг олуш тоьшалла дар а эхье лору. Иштачу харцахьарчу кхетамо зуламхошна маршо йоккху, уьш таІзарза буьту, халкъана бале, бохаме боху.

Кхузахъ а бусалба дино ваьшна тІедиллинарг кхочуш ца до вай. Бусалба стагана тІедиллина, адамашна юккъехъ дов, къовсам къастош хилча, шен дега-ненехьа, йиша-вешехьа озабезам ца беш, шена хууш долу бакьдерг алар, харц тоьшалла цадар. И бакьдерг, цунна шена дуьхьал делахъ а, ала боху /4 сура, 134 аят. / Бакьдерг олуш, нийсо еш волу стаг — иза Делах кхоьруш хиларан билгало ю /5 сура, Паят/. Юха а тІедиллина бусалба адамашна, цхьа стаг харцо, ямартло еш, зулам деш валлахъ, иза сацор. Шена ган а гуш я хууш и зуламхо цасацийнарг, я сацо цагІоьртинарг, цо лелориг къайладаьккхинарг оцу зуламхочун, цо динчу зуламан декъашхо лору, оцу зуламхочуьнга терра Дал-ла хьалха жоьпалла лору иза.

Стеган бехк, сакхташ цунна тІаьхьашха а, къайлах а Іедале дІадуйьцу вай, амма юьхьадуьхьал цуьнга дІаала ца лаьа. Стаг шайн волчарна а, юьртана а зуламе вуйла хаьа вайна, амма иза сацо а ца гІоьрта, Іедале дІа а ца ло, я ша-шах иза Іедалан кара-вахча, цунах бакьдерг олуш тоьшалла дан а ца лаьа. Гергара, лулахо, юьртахо ву, цуьнан нахана халахетар ду, гІиллакхехъ дац, бохуш, Дала, бусалба дино ваьшна тІедиллина декхар кхо-чушдан ца лаьа. Делах ца кхоьру, ткьа зуламхочух а, цуьнан нахах а кхоьру. Делаца гІиллакх ца леладо, ткьа зуламхочуьн-ца а, цуьнан нахаца а гІиллакх леладо. Цхьаь къола, зулам деш валлахъ, цуьнга иза ма де, ала деза. Нагахъ санна, шен ницкъаца шега и зуламхо ца сацалахъ, цо деш дерг цуьнан верасашка я сацо хьакъ долчу Іедале дІаала деза. Бакьдерг къайлах мехах дохка ца боху бусалба дино. Цундела ду айкхалла эхье, къилахъ а лоруш. Къайллах айкхваьллачу стага эцна ахча хьарам ду стагана, Далла хьалха цунах жоп дала деза цо.

Стаг малар мелла юьрта юккъехула лела, шен доьзална а, нахана а бале вала воьлча, стаг дуьхьара къола дина гучуваьл-ча, кхидолу бусалба динца, пачхьалкхан законашца, къоман гІиллакхашца нийса ца догІу гІуллакхаш лело воьлча, иза кхе-то, нисван ца гІоьрта вай. Малар мелла, хьерваьлча санна, маши-на хохьку стаг сацо ца гІоьрта вай, ткьа цо тІе машина а тоьхна стаг лазийча, я вийча, Іеламнах коьртехъ массо а маслаІатана, машаряа гІовтту. Ткьа хІетталц

тийна-тоШий Ia гергарнаш, юър-тахой, меттигераIедал а. ШПаш аларх цакхетарг, цанислург Iедале жопе ца озавойту. Далла хьалха а, Iедална хьалха а вай вешан декхарш кхочушдеш хилча, дуккха а нах, хIинца санна, шайн доьзалшна, гергарчарна, юъртахошна бале бевлла а, шаш да-къазбевлла а лелар бацара.

Пачхьалкхан законашца, шарилатца нисдала ца гIортахь, кIез-кIезнг хедаш иманах, оздангаллех, кьинхетамах дIахедар ду вайа къам. Царех дIакъаьстина къам муха дехар ду дуьне-нахь, эхарт а муха хир ду те цуьнан?

36

XIара къамел дешначарна дагадан там бу, вайн къомах цхьа а диканиг ца олуш, вон амалш, сиркхонаш, кьинош, лазамаш а ма буьйцу хIокхо, аьлла.

Хьалхалерчу Iедалан идеологис, доцург тIе а кхуллуш вайн къоман дин, истори, мотт, культура сийсздечу, бакъдерг алар дих-кинчу хенахь еайн произведенешкахь, публицистикехь а, сайн хьекъале, кхетаме, ницкъе а хьаьжжина, оцу харц эладитанех вайн къам цIандан, цуьнан диканиг, турпалниг, озданиг, кьин-хетамениг ала гIерташ шовзткъа шарахь сов къахьегна ас, цхьа-дерш ала а, халкъана довзийта а аьтто а хилла сан. XIокху къа-мелехь сан Iалашо кхин ю. Вай даима ваьш хестош, ткъа вешан гIалаташ, сакхташ, кьинош, сиркхонаш ца юьйцуш дIахьуллина Iийча, оцу зуламечу цамгарна дарба а ца лохуш, цунах цIанда а ца гIерташ Iийча, цкъа а вайн къоман барт хир бац, вайн мах-кахь иман-беркат а хир дац, кхечу къаьмнашна хьалха вайн сий-пусар а хир дац. XIара къамел дешча, кхета луург, кхета хьекъал дерг кхетар а вац те, галваьлларг нисвала а гIоьртар вац те, адамаша тахана вайга хIоьттинчу хьолан а, кханенан а, тIейогIучу заманан а, къоман кхолламан а ойла йийр яцара те аьлла долийна ас.

Массо а заманахь хьекъале, кхетаме, озда, кьинхетаме, доь-налле, собаре кьонахой хилла нохчийн къоман. Тахана а болуш а, вайн къам мел деха хир болуш а бу. KIорггера бусалба динан Iилма а, дуьнена-Iилма а долуш Iилманчаш а, пачхьалкхан, по-литикан, тIеман, Iилманан, культуран деятельш а бу. Къоман дуь-хьа къахьегна а, халонаш лан а, цуьнан дуьхьа шайн синош дIадала а кийча. Кьона а, кьена а, наной, мехкарий а. XIокху къамелан юьххьехь ас ма-аллара, вайн къоман галдаьлларг — иза кхетамна тIаьхьадисар хета суна. Юха а олу ас, цунах шу нийса кхета деза. Нохчийн къам хьекъале хилар цуьнан ерриг а историс гайтина. Амма хьекъална а, кхетамна а юккъехь йоккха башхо ю. Стаг мел хьекъале хиларх цунна бусалба динан KIорггенаш евзар яц, нагахь санна, цо Iaьрбийн йоза-дешар, мотт аIамийна, КьорIан, жайна а ца дешча. Хьекъале хиларх стагах математик, физик, геолог, химик, лор, инженер, кхин, кхин а хир вац, цо оцу говзаллин Iилма ца Iамийча. Мел хьекъалечу стаге хIаваан кема лаьттара хьалаайдалииталур дац, цуьнан говзаллин Iилма ца Iамийча. Кхетам Iилмано луш бу. Iалайсалам, вайн Пайхама-ра дукхазза а олуш хилла Iилма Iамаде. Хьо аганара гIеттичхьана дуьйна, кошан лахьти чу верзалц Iилма Iамаде. Iилма хуург дуьненан цхьана йистехь, Китай махкахь велахь а, иза волчу агIой, цуьнгара Iилма схьаэца, баьхна цо. XIунда аьлча, Iилмано стагана кхетам ло, цуьнан хьекъал KIаргдо, шордо.

Бешерийн дохалла вайн къомана тIехь лаьттинчу. тIемаша, бохамаша, баланаша, халонаша цуьнан аьтту ца хилийтина бу-салба динан а, дуьненан а Iилманчаш Iаморца шен кхетам ла-кхабаккха а, ларбан а. Оццу бахьанашца къоман дуккха а дика-ниг, озданиг, кьинхетамениг дIадаьккхина, къоман барт бохий-на, хIора стаг дерриг а къоман кхолламан ойла ца еш, шен-шен ойла ян Iамийна.

Таханлерчу вешан амалшца, дахаран некъашца вай даха гIертахь, цкъа а вайн къоман кхетам лакхабер бац, къоман барт хир бац, вайн къоман дуьне а, эхарт а декъаза хир ду. Нисдала, къоман цхьаалла, барт, оздангалла, сий меттахIотто дуккха а некъаш ду, нагахь санна оцу некъашца вайна даха лаахь.

Уггар хьалха — тукхамаш, тайпанаш, гараш, вирдаш къестор а дитина, ярташкара хьала пачхьалкхан лакхарчу куьйгалхош-натIе хьалакхаччалц яртийн, бахамийн, маьждигийн, школийн, хьуьжарийн, лакхарчу дешарийн, пачхьалкхан ерриге а органийн а коьрте къоман кхолламан бала болуш, къомах дог лозуш, къо-мана тешаме, Iилма долу, хьекъале, озда,

доьналле, цѐна нах харжар, хИиттор а, къоман кхоллам церан кара дІабалар а.

Адам шайна луург, хетарг, хазделларг лело кхоьллина дац. Адамийн дахар, кхоллам а вовших бозуш бу, цундела муьлххачу юкъараллехь, муьлххачу пачхьалкхехь лелаш масседран а юкъа-ра, хІорамма а, массара а кхочушдан дезаш Далла хьалха де-кхарш а, пачхьалкхан законаш а, адамаллин гІиллакхаш а ду. Уьш талхочарна, кхочуш цадечарна, зуламхошна таІзарш дан, адамийн, юкъараллин бакъонаш, кхерамазалла ларъян кхоьлли-на пачхьалкхан ницкъаш бу — эскар, полици, прокуратура, суд, набахтеш, лагерш, кхин, кхин а. Халкъ бусалба динехь чІогІа нисделла бохучу туркойн, Іаьрбийн, бусалба кхечу пачхьалкхашкахь а.

Вайн къоман барт хила а, зуламех цІандала а, машаре маьр-ша даха а лаахь, нийсо а езехь, Дала бусалбанашна тІедехкина декхарш а, пачхьалкхан законаш а, къоман озьда гІиллакхаш лера а, лардан а, кхочушдан а деза вай. Уьш, уггар хьалха, шаьл лера а, лардан а, кхочушдан а, халкъе лерийта, лардайт а, кхо-чушдайт а декхарийлахь бу лахара хьала лакха кхаччалц пач-хьалкхан, Іедалан коьрте халкъо хаьржина а, я халкъо хаьр-жинчу Іедало хИиттийна а нах. Оцу наха шаьш пачхьалкхан законаш талхош хилча, динадайша нахана бусалба динан хьеха-маш а беш, ткъа шаьш оцу бусалба динан некъашна нацкъар буьйлуш а хилча, халкъ нислур дац. Нагахь санна, цара законаш а, бусалба дин а ларахь, галваьллачунна пачхьалкхан законашца догІу таІзар а дахь, тІаккха хир ю вайна маршо а, нийсо, тІаккха хир бу вайн махкахь машар, барт а.

Пачхьалкхехь чІогІа законаш а, уьш массара лерар, лардар, кхочушдар оьшу уггар хьалха хьанал къахьогучу, гІийла-мис-качу, къинхетамечу, озьдачу, дог цІенчу адамашна. Законаш, ни-зам цаоьшурш, къоман барт хила цалуурш, хьанал къахьега цалуурш халкъана ямарт нах бу. Пачхьалкхан законаш лелаш ца хилча, Іедал гІорасиз хилча, иштачу нехан аьтто хуьлу харцо-наш лело, зуламаш дан. Вуьшта аьлча, имам Шемала ма-аллара, вайн къомана даима санна, тахана а шен диканиг лакхаваккха гу а, зуламхо чутаса ор а оьшу.

37

Муьлхха а цивилизованни къам, пачхьалкх беа бІогІам тІехь лаьтта — дешарна, могашаллина, культурана, экономикана а. Царех коьртаниг — дешар, Іилма ду. Дешаро, Іилмано къоман хьекъал, кхетам кІаргбо, шарбо, къомо эзарнаш шерашкахь кхоьллина, гулдина диканиг, пайдениг, озьданиг, хазаниг, Іилма, истори, мотт, культура, говзаллаш тІаьхьарчу тІаьхьенашка дІалуш ларйо, кхин тІе кхийо, дуьне довзуьйту, дахарна Іамадо. Вайн къоман тахана а, кхана а, гуттаренна а оьшург ши Іилма ду — къам иманехь кхио бусалба динан Іилма а, къоман дахар кхолла — дуьненан Іилма а.

Бусалба динца ду адамаша дахарехь кхочушдан деза дерриг хьекъалениг, диканиг, озьданиг, къинхетамениг, комаьршалла. Бусалба дино гойту стаг дуьненахь а, эхартахь а декъала хир волу дерриге некъаш. Бусалба динехь нисдалар — иза ду тахана а, тІейогІучу заманахь а вайн къам халонех, бохамех, зуламех кІелхьарадохур долу, вайн къоман сий-ларам лакхабоккхур болу, вайн махкахь иман-беркат латтор болу, вайн дуьне а, эхарт а декъал хир долу цхьаь бен боцу некъ. Цундела, вай бусалба ди-нан Іилманан кІоргенеш Іамо еза, вешан махкахь а, арахьа бу-салба мехкашкахь а бусалба динан Іилманчаш кечбан беза. Кху-захь а, арахьа мехкашка а деша бохуьйтурш Делах а, Къемат-дийнах а, халкъан неІалтах а кхоьруш, шайн къоман кхолламах дог лозуш, къомана тешаме, хьекъале, озьда, къинхетаме кегийр-хой хила беза. Иштта нах хИитто беза маьждигийн имамаш а, хьуьжаршкахь куьйгалхой, хьехархой а. Бусалба динан Іилманал совнаха царна цІена хаа беза нохчийн мотт, истори, культура, гІиллакхаш, Іадаташ а.

ШолгІа — дуьненан Іилма. Иза ца Іамийча, вайн къомана дуьне а девзар дац, шен дахар кхолла а хуур дац. Къуйн, талорхойн, спекулянттийн, зуламхойн цкъа а пачхьалкх ца хилла дуь-ненахь, я хуьлийла а дац. Цхьаболчара къоланаш, талораш деш, адамех йохк-эцарш еш, спекуляцеш лелош, ша дуьйш-дерзош, кхуллуш хІумма а доцуш, цхьа а къам ца дахаделла дуьненахь, вай а дахалур дац. Вай латта лело деза, даьхний кхаба, кхио деза, вайн заводаш, фабрикаш хила еза, вешан къоман могашалла ларь-ян еза, вешан къомо дІаяханчу заманахь кхоьллинарг лардан а, тІехиндерг кхолла а деза. И дерриге а кхочушдан вайн къомана

Илманчаш, политикаш, дипломаташ, лъораш, юристаш, инжене-раш, хъехархой, халкъан бахаман говзанчаш, культуран белха-лой, кхиболу лаккхара Илма а, корматалла а йолу говзанчашоьшу.

Коьртачарех цхьаь ду къоман могошалла ларъяр. Махках даьккхинчу кхойтта шарахь хъегначу халонаша, лайначу баланаша а, Даймахка цадирзинчул тIаьхьа ярташ, бахамаш меттахIитто гIерташ инзаре дукха къахъегаро а, республикехь белхазалла хилар бахъана долуш итт эзарнаш нах шаьш-шаьш а, доьзалшца а вайн махкал арахьа балха лелаш, цигахь меца а, шийла а, дийнахь-буса а къахъегарна вайн къоман могошалла галъяьлла. Хьалхалерчу Iедалан статистикаца цамгаршца а, баларшца а, къаьеттина берийн цамгаршца, баларшца а Союзехь хьалхарчу меттигехь дара вайн къам, ткъа могошалла Iалашъяран учрежденешца а, лъорийн кадращца а — уггаре тIаьхьарчу меттигехь. Вайн къомана юкъахь къаьсттина а алсам ю туберкулезан, онкологин, дагца а, зорьхан а цамгарш.

Кхетамна тIаьхьадисинчу, дегI цомгашчу къоме шен куль-тура, экономика а кхоллалур яц, шен дахаран хьашташ а кхо-чушдалур дац, ткъа цуьнга шен пачхьалкх кхоллалур ю бохург хъехочохь а дац. («Даймохк» газето зорбатюхначех тIаьхьхьара кийсак ю хIара. «Дай-охк», 5 август 1994 шо. № 30/11002/. КхидIа зорба тохар юкъахдитира республикехь хIоьттинчу хьоло а, тIаккха болабеллачу тIамо а.)